
L'observació participant

PID_00263488

Lucía Sanjuán Núñez

Temps mínim de dedicació recomanat: 5 hores

Universitat
Oberta
de Catalunya

Lucía Sanjuán Núñez

Primera edició: febrer 2019
© Lucía Sanjuán Núñez
Tots els drets reservats
© d'aquesta edició, FUOC, 2019
Av. Tibidabo, 39-43, 08035 Barcelona
Disseny: Manel Andreu
Realització editorial: Oberta UOC Publishing, SL

Cap part d'aquesta publicació, incloent-hi el disseny general i la coberta, no pot ser copiada, reproduïda, emmagatzemada o transmesa de cap manera ni per cap mitjà, tant si és elèctric com químic, mecànic, òptic, de gravació, de fotocòpia o per altres mètodes, sense l'autorització prèvia per escrit dels titulars del copyright.

Índex

Introducció	5
Objectius	6
1. Introducció a l'observació com a tècnica d'investigació	7
2. L'observació participant	12
2.1. Una petita anotació històrica	12
2.2. Definició d'observació participant	15
2.3. Graus i nivells de l'observació participant	16
2.4. Aplicabilitat i usos de l'observació participant	17
2.5. Limitacions i dificultats d'aplicació de l'observació participant	19
2.6. Implementació de l'observació participant	23
2.6.1. La selecció dels escenaris	23
2.6.2. L'entrada en el camp	26
2.6.3. Desenvolupament de l'observació participant: interacció social	29
2.6.4. Tria de les temàtiques: què i com observar	39
2.6.5. Selecció d'informants	44
2.6.6. Sortida del camp	46
2.6.7. Registre de la informació	47
Bibliografia	59

Introducció

Dedicarem aquest mòdul a presentar l'observació com a tècnica qualitativa d'investigació.

Començarem el mòdul amb una breu introducció dedicada a aclarir els conceptes bàsics relacionats amb les diferents modalitats d'observació qualitativa, i després ens centrarem, exclusivament, en l'observació participant.

Respecte a aquesta, en veurem la definició i la tipologia, l'aplicabilitat i els usos potencials en investigació qualitativa, les limitacions o prudències que és necessari tenir en el moment de la seva aplicació i les característiques generals de la seva implementació en el context d'un disseny qualitatiu d'investigació; en aquest sentit, ens detindrem especialment en les estratègies o habilitats que han d'afrontar els investigadors que l'emprin i els passos que han de seguir per a registrar la informació que obtinguin.

Al final d'aquest mòdul trobareu un apartat amb la bibliografia referenciada i especialitzada en el tema.

Cal aclarir que l'orientació del text és eminentment pràctica, amb l'objectiu de proporcionar les claus fonamentals per al desenvolupament de la tècnica en condicions reals d'investigació. Per a una orientació més teòrica que aprofundeixi en l'evolució històrica o el desenvolupament de diferents paradigmes o perspectives en diversos autors, us proporcionem en el text suggeriments sobre bibliografia més especialitzada.

Objectius

La lectura d'aquest mòdul us permetrà:

- 1.** Conèixer el paper de l'observació participant com a tècnica d'investigació en el marc de dissenys qualitius.
- 2.** Identificar les potencialitats, avantatges i limitacions de l'observació participant.
- 3.** Conèixer els aspectes bàsics de la implementació de l'observació participant i el registre de dades procedents del seu ús.
- 4.** Disposar d'alguns exemples pràctics sobre la utilització de l'observació participant en investigacions qualitatives.
- 5.** Disposar de bibliografia especialitzada sobre la tècnica.

1. Introducció a l'observació com a tècnica d'investigació

Encara que el nom pot portar a confusió, l'observació com a tècnica d'investigació no consisteix en un simple acte de mirar passivament una determinada situació o escenari social. A diferència del que fem en la nostra vida quotidiana, la tècnica de l'observació implica una mirada científica i una implementació sistemàtica i rigorosa. Ens ho expliquen Verd i Lozares (2016, p. 241) en els termes següents:

«Solamente mediante la "formación intensiva y una preparación rigurosa" (Patton, 2002, pp. 260-262) es posible pasar del nivel de mirar al de la observación científica. Por otro lado, es cierto que a veces hace falta haber vivido ciertos acontecimientos para poder entenderlos. En este sentido, el método de la observación no consiste solamente en mirar científicamente; también se trata de pisar el terreno y compartir las vivencias de las personas que están siendo observadas. Es por ello que observación y etnografía han ido históricamente tan íntimamente ligadas, vinculación que continúa hasta nuestros días».

En ciències socials, habitualment no ens referim, per tant, a una observació en l'ambient aïllat i asèptic d'un laboratori, a l'estil del que solem imaginar per a les ciències naturals, sinó en el context natural o, més aviat, en el context sociocultural en el qual té lloc la vida dels éssers humans (Guasch, 2002).

Més encara, durant l'observació, el científic social desenvolupa una tècnica d'investigació que implica conèixer un determinat ambient sociocultural, centrant-se no solament en la mera descripció dels entorns o escenaris i de les conductes clarament observables dels subjectes, no solament de fragments de la realitat o esdeveniments concrets i aïllats, sinó que l'observador fa un esforç per a desenvolupar una mirada conscient, orientada i entrenada que tracta de copsar la realitat en el seu context complet (Guasch, 2002).

Tanmateix, aquesta mirada pot tenir orientacions i graus d'immersió en el context variables, per la qual cosa, abans de continuara endavant, hem de fer un esforç per a aclarir alguns conceptes. Així, podríem oferir una tipologia d'observació en funció de diferents criteris (Guasch, 2002; Verd i Lozares, 2016):

1) En funció de l'entorn d'observació

Hem de començar aclarint que, en la metodologia qualitativa de caire etnogràfic i antropològic, només es concep l'observació en el context natural en el qual es dona la vida sociocultural del grup estudiat. No obstant això, des d'altres disciplines sí que s'entén que es puguin donar altres tipus d'observació:

a) **Observació natural.** Seria aquella en la qual els fets socials i les conductes de les persones s'observen en la situació natural en què es desenvolupen de manera habitual i quotidiana, és a dir, és l'investigador qui *entra*, per dir-ho així, en aquest medi social i tracta d'observar-lo alterant-ne el seu curs com menys millor.

b) **Observació artificial.** En aquest cas, l'observació no es dona en els contextos socioculturals naturals, sinó en ambients creats artificialment a petició de l'investigador. Encara que aquesta conducta permet al científic social tenir més grau de control de les variables implicades en els fenòmens que observa, sembla evident que es perd en bona part el context que els dona sentit i en el qual adquireixen la seva significació completa.

2) En funció del nivell de contacte amb els fets

També en aquest cas hem d'aclarir que, en l'abordatge qualitatiu més complet, només es concep l'observació quan aquesta té lloc en el context en què ocorren els fenòmens que s'investiguen i en contacte directe amb els subjectes que desenvolupen la vida social. En certes orientacions, no obstant això, sí que s'admet que aquest contacte sigui menor, de manera que es diferencia entre:

a) **Observació directa.** Es tractaria del tipus d'observació que hem descrit fins ara, en la qual l'observador està immers en el medi sociocultural que investiga i estableix un contacte directe amb els actors socials per a observar-ne la conducta i arribar a entendre-la, precisament, en el context en el qual aquesta conducta s'adscriu i adquireix sentit. Com veurem després, el grau d'immersió i participació pot ser variable.

b) **Observació indirecta.** Implica una observació de les conductes de les persones sense que hi hagi un contacte directe amb aquestes. Per tal de desenvolupar-la, l'investigador pot observar els productes de l'acció humana (textos, objectes...) o, també, pot observar la conducta fent servir enregistraments en vídeo o en entorns virtuals. En tots els casos, no es considera necessària la presència de l'observador en el camp ni la interacció directa amb els subjectes. Encara que, com en el cas de l'observació en entorns artificials, aquesta modalitat permet reduir la influència de l'investigador en els subjectes, òbviament, es tracta d'un tipus d'observació que presenta limitacions pel que fa al tipus i la fiabilitat de la informació obtinguda; així doncs, s'haurà de complementar amb l'ús d'altres tècniques com ara l'entrevista.

3) En funció del grau d'obertura de l'observació

Segons aquest criteri, distingirem entre:

a) **Observació oberta o estratègia oberta d'observació.** En l'observació oberta, l'investigador dona a conèixer el seu rol des del primer moment. És a dir, comunica als responsables o representants del grup, o a les persones que li

donen entrada, que pretén accedir-hi en qualitat d'investigador, que desenvoluparà l'observació en determinats escenaris, quins són els seus objectius, etc. Es tracta de la forma d'observació que planteja menys problemes ètics, ja que l'investigador compleix el compromís d'identificar-se, de declarar les seves intencions i de responsabilitzar-se de la recerca, de la presa de dades i del seu ús posterior. Els investigadors socials hem de tenir sempre present que la informació no ens pertany, sinó que és dels subjectes: és de la seva vida del que parlem; els investigadors ens limitem a recollir la informació, a processar-la i a construir certes hipòtesis, però els *propietaris* d'aquesta informació són els subjectes.

b) Observació oculta, encoberta o emmascarada. Com el seu propi nom indica, es tracta d'una modalitat d'observació en la qual l'observador roman ocult a la vista dels actors socials, és a dir, aquests no són coneixedors de l'existència de l'observador i de la seva tasca, bé perquè no hi ha una interacció directa, bé perquè l'observador no s'identifica com a tal. El seu ús és, si més no, controvertit. Els qui la defensen al·leguen que ocultar la identitat de l'investigador i les seves intencions pot ser l'única manera d'accedir a determinats escenaris o a determinada informació, o fer-ho de manera que aquesta informació sigui més *real*, menys desvirtuada per la presència de l'observador. Sens dubte, és un argument important, però la majoria dels autors, entre els quals sense cap fissura ens situem, troba que aquesta conducta és poc ètic i que no s'ha d'emprar.

L'accés a la vida de les persones, que ens en proporcionin informació, ha de ser sempre una acció conscient i voluntària. No és ètic pretendre accedir a aquestes dades sense el seu consentiment. I no ho és ni quan les nostres intencions com a investigadors són honestes: aprendre, comunicar l'après i utilitzar el coneixement per a millorar les vides de les persones. Els subjectes tenen dret que se'ls doni l'opció d'acceptar la recerca i, també, de negar-se, de no accedir a ser investigats si, pel motiu que sigui, no ho volen.

Tampoc no es pot oblidar que, encara que no sigui directe ni necessàriament monetari, l'investigador molt habitualment obté un benefici de la seva feina: prestigi professional, ascens en l'àmbit acadèmic, rèdits econòmics de les publicacions, conferències, cursos, etc. Per magre que sigui el benefici, hi és, de manera que no podem considerar correcte que s'utilitzin altres per a aconseguir-ho, sense el seu consentiment.

A més, en aquestes circumstàncies, sovint l'investigador s'ha de fer passar per algú que no és, gairebé sempre per un membre *veritable* del grup, adoptant les pautes de relació, socials i culturals i els rols específics que estiguin previstos dins d'aquest grup social, la qual cosa és enormement difícil en alguns contextos, especialment els més marginals o delictius. I no solament és difícil, sinó arriscat, des d'un punt de vista personal (si el seu rol real es descobreix la seva situació pot ser, si més no, incòmoda, si no perillosa) i professional (mantenir la recerca després de ser descobert pot ser impossible, igual que resulta difícil la publicació posterior de les dades).

D'altra banda, tant en el cas de ser descobert com després, si els resultats es fan públics i els subjectes arriben a conèixer-los, és possible que això tingui conseqüències legals per a l'investigador, en la mesura en què la protecció de dades de caràcter personal és cada dia més intensa. I encara que les conseqüències no siguin legals ni personals, sí que ho poden ser molt habitualment per a la disciplina en si mateixa i per a altres professionals: difícilment, aquestes persones o unes altres que hagin conegut la situació col·laboraran en investigacions posteriors, la qual cosa malmet la construcció de coneixement i, pitjor encara, les possibilitats que investigacions aplicades millorin la vida de les persones.

No obstant això, alguns autors semblen justificar-ne l'ús en alguns casos:

«El otro modo de acceder a un escenario es hacerlo de manera *encubierta*. Es una estrategia especialmente recomendada cuando la realidad social que se estudia se oculta a los ojos del público general de forma deliberada. En estos casos quien investiga asume su rol sin informar a los observados del proceso de investigación, y es una práctica que plantea serios problemas éticos a algunos científicos sociales, aunque otros argumentan que al informar a los observados, muchos aspectos de la conducta humana quedan oscurecidos como consecuencia de la gestión de la información que realizan las personas» (Guasch, 2002, p. 41, les cursives són seves).

Tanmateix, això no s'ha de confondre amb el fet, obvi, que el tipus d'informació sobre el paper de l'investigador que es dona als subjectes pugui tenir una amplitud i precisió diferent en funció de les circumstàncies: no s'informa de la mateixa manera el responsable d'una institució que ha de garantir-nos l'accés o els subjectes amb els quals es comparteix la vida quotidiana de manera habitual en aquesta institució durant l'observació, que aquells amb els quals el contacte és escàs. En aquest cas, varia el detall, la profunditat de l'explicació, els arguments o el llenguatge, però no hi ha una voluntat deliberada d'ocultar la investigació.

4) En funció de l'orientació de l'observació

D'acord amb l'orientació de la mirada de l'observador o, més aviat, amb la seva intenció en observar, es poden distingir diverses modalitats d'observació:

a) Observació descriptiva. Es tracta d'un tipus d'observació comprensiva, de focus ampli. Seria, per exemple, la que l'investigador podria desenvolupar en els primers moments d'entrada al camp, quan mira de familiaritzar-se amb l'entorn i amb els subjectes: encara que té clara la temàtica de la recerca i els

Lectura complementària

Per a més detalls sobre el dilema d'usar l'observació emmascarada i les seves conseqüències personals i sobre la recerca, recomanem la lectura del llibre de J. Prat en el qual explica la seva experiència d'investigació sobre sectes religioses:

J. Prat (1997). *El estigma del extraño: un ensayo antropológico sobre sectas religiosas*. Barcelona: Ariel.

aspectes de la vida social del grup que són del seu interès, en aquests moments, l'objectiu és fer-se una idea general de l'entorn que li permeti començar a moure-s'hi.

b) Observació focalitzada. Es tracta ja d'una observació més orientada a les temàtiques d'interès de l'investigador. Ara bé, que l'atenció focalitzi alguns aspectes centrals per al treball no ha de fer, ni molt menys, que l'investigador perdi de vista el context en el qual cada fenomen té lloc, les seves ramificacions i relacions amb altres processos socials i les seves implicacions en la vida, en el sentit més ampli, de la gent.

c) Observació selectiva. Es tractaria d'una observació molt dirigida a aspectes concrets dels fenòmens d'interès. Es podria dir que requereix aprofundir més en els factors o variables implicats en allò que s'està investigant.

5) En funció del grau de participació

Encara que en diferents disciplines de les ciències socials es puguin trobar classificacions més detallades o estratificades, aquí simplificarem establint dos tipus d'observació:

a) Observació participant. Com veurem en el següent apartat, aquesta modalitat implica l'observació acompanyada de la participació directa de l'observador en la vida quotidiana dels subjectes, en diversos graus. L'objectiu principal és recaptar informació a partir d'una interacció amb els subjectes, com menys intrusiva millor, però directa i sistemàtica, en el medi natural en què té lloc la seva vida i, per tant, els fenòmens que interessin.

b) Observació no participant. Es tracta de l'observació de l'activitat del grup sense participació directa en les activitats quotidianes. L'objectiu d'aquesta modalitat d'observació és no interferir en la vida del grup per tal d'evitar que els subjectes modifiquin el seu comportament (fenomen que en el context de la investigació qualitativa es coneix com a *reactivitat*). No obstant això, i amb la informació de què ja disposeu en aquest moment, podeu estar en condicions de reflexionar sobre el fet que, en la pràctica, la mera presència de l'investigador, quan és coneguda pels subjectes, interfereix en la seva vida i influencia el seu comportament, de tal manera que aquest objectiu difícilment es compliria i, per contra, es perdria l'oportunitat d'interaccionar amb el grup, cosa que millora la capacitat de comprensió de l'observador.

Al llarg de les següents pàgines ens referirem a l'observació participant, ja que defensem que es tracta de la modalitat més àmpliament estesa en ciències socials i la que permet un millor aprofitament de les potencialitats de la tècnica.

2. L'observació participant

2.1. Una petita anotació històrica

Encara que en part de la bibliografia sovint trobem afirmacions que situen el sorgiment de l'observació participant dins de l'antropologia, en realitat, l'observació i posterior descripció i anàlisi de l'observat van ser utilitzades molt abans per diferents disciplines i actors, com ara per missioners, comerciants, funcionaris, militars o, fins i tot, per la medicina (en el seu vessant relacionat amb la salut pública). Contactar amb pobles i individus diferents, intentar conèixer-ne les formes de vida, registrar-les i transmetre-les a altres és inherent a la història de la humanitat. Ara bé, com veurem, hi ha una enorme diferència entre, d'una banda, una crònica de viatge o de conquesta, o el relat d'un missioner, i, de l'altra, l'observació participant com a tècnica d'investigació. L'interès en els primers casos és purament narratiu o polític, econòmic o religiós; en el segon, la motivació és intel·lectual i acadèmica.

Com a tècnica d'investigació, van ser les aportacions d'un corrent en antropologia, el particularisme històric de Boas i les seves crítiques al model evolucionista (Boas, 1964), i, més concretament, la definició teòrica d'un antropòleg, Bronislaw Malinowski, a principis del segle xx, les que van iniciar el camí de l'observació participant per a esdevenir una tècnica formal i la pedra angular de l'antropologia social i cultural (Guasch, 2002). Guasch explica, amb sentit de l'humor, el pes d'aquesta figura en l'evolució de la tècnica i de l'etnografia en el seu conjunt:

«Después de MALINOWSKI, la observación participante y el trabajo de campo se convierten en mecanismo de cierre profesional. Las antropologías de los países hegemónicos en la producción del conocimiento antropológico (la francesa y las anglosajonas) deciden, tomando a MALINOWSKI por bandera, la ortodoxia de la disciplina: el modo correcto de producir etnografía. Después de MALINOWSKI, la observación participante se convierte en un rito de paso profesional que deviene el único modo legítimo de producir etnografía. Un rito de paso que incluye hacer muchos kilómetros, estar sucio, comer cosas rarísimas, no hablar con los misioneros, e intentar que los nativos te hagan caso. En términos antropológicos: la observación participante es una ordalía, y por ello incluye sufrimiento. Sólo que esta prueba da el visto bueno para publicar, para ser profesor, para ser científico, para ser un profesional de la disciplina. La definición que hace MALINOWSKI de la observación participante sirve para decidir qué es etnografía y qué no lo es, y sirve también para definir quiénes son los antropólogos» (Guasch, 2002, p. 13, les majúscules són seves).

L'evolució històrica de l'observació participant, doncs, va indissolublement lligada a la mateixa història de l'antropologia i a la figura de Malinowski. Aquest autor publica, l'any 1922, la que es considera l'obra fundacional de l'observació participant com a tècnica d'investigació, *Los argonautas del Pacífico occidental*

Lectura complementària

Si voleu completar la informació sobre la història de l'observació participant, podeu consultar, entre altres: O. Guasch (2002). *Observació participante*. Madrid: CIS (Colección Cuadernos Metodológicos, 20).

(vegeu la referència a la bibliografia). Encara que sense esmentar-la explícitament, Malinowski estableix en la introducció de *Los argonautas* les bases de l'observació participant, definint els dos aspectes cabdals de la tècnica:

- Immersió completa i directa en la realitat social del grup que es pretén estudiar.
- Participació activa en la vida quotidiana d'aquest grup.

Malinowski explica que, per a desenvolupar l'observació participant:

«[...] lo fundamental es apartarse de la compañía de los otros blancos y permanecer con los indígenas en un contacto tan estrecho como se pueda» (Malinowski, 2001, p. 24).

Segons Malinowski, deixar els despatxos de l'acadèmia, les cases dels missioners o els agents colonials –o la mateixa casa de l'investigador, en els nostres dies–, per a traslladar-se al lloc triat (el *camp*), participant de manera progressiva i com més natural millor en la vida quotidiana d'aquest poble o d'aquest grup humà, són les condicions indispensables per a arribar a comprendre la totalitat de la vida social i cultural de la comunitat. Ho explica així:

«Esta es toda la diferencia que hay entre zambullirse esporádicamente en el medio de los indígenas y estar en auténtico contacto con ellos. ¿Qué significa esto último? Para el etnógrafo significa que su vida en el poblado –en principio una aventura extraña, a veces enojosa, a veces cargada de interés– toma pronto un curso natural mucho más en armonía con la vida que le rodea.

Poco después de haberme instalado en Omarakana (islas Trobiand), empecé a tomar parte, de alguna manera, en la vida del poblado, a esperar con impaciencia los acontecimientos importantes o las festividades, a tomarme interés personal por los chismes y por el desenvolvimiento de los pequeños incidentes pueblerinos: cada mañana, al despertar, el día se me presentaba más o menos como para un indígena. Cuando salía de la mosquitera, encontraba a mi alrededor la vida del pueblo que se ponía en marcha, o bien a la genta ya muy avanzada en sus trabajos diarios, según la hora y según fuese la estación en que comenzaban las labores tarde o aquella en la que comenzaban temprano, con arreglo a la prisa que corría el trabajo. En mis paseos matinales por el poblado podía ver los detalles íntimos de la vida familiar, del aseo, de la cocina y de las comidas; podía ver los preparativos para el trabajo del día, a la gente emprendiendo sus diligencias, o a grupos de hombres y mujeres ocupados en tareas artesanales. Las peleas, las bromas, las escenas familiares, los sucesos en general triviales y a veces dramáticos, pero siempre significativos, formaban parte de la atmósfera de mi vida diaria tanto como de la suya» (Malinowski, 2001, pp. 47-48).

Es tracta, per tant, la de l'observador participant, d'una mirada holística, que pretén abastar la totalitat dels fenòmens socials, que engloben les relacions socials, les celebracions, el sistema econòmic i polític, les pautes de curació o alimentació, la religió..., en definitiva, el conjunt de la vida social i el que Malinowski (2001 [1922]) denomina *els imponderables de la vida real*, que inclouen no solament els esdeveniments habituals i previsibles, sinó també els fenòmens rars, excepcionals o inesperats (malalties, morts, conflictes, festivitats...). Ho diu així:

Malinowski i la seva època

Al llarg de les següents pàgines, veureu reproduïdes algunes citacions de B. Malinowski en les quals el tipus d'expressions emprades per a referir-se a les persones amb què treballava, els habitants de les illes Trobriand, resulten xocants o directament ofensives des d'una òptica actual. És necessari que tingueu en compte el context colonial de l'època en la qual l'autor publica el seu text.

«En otras palabras, hay toda una serie de fenómenos de gran importancia que no pueden recogerse mediante interrogatorios ni con el análisis de documentos, sino que tienen que ser observados en su plena realidad. Llamémosles *los imponderables de la vida real*. Aquí se engloban cosas como la rutina del trabajo diario de los individuos, los detalles del cuidado corporal, la forma de tomar los alimentos y de prepararlos, el tono de la conversación y la vida social que se desarrolla alrededor de los fuegos de aldea, la existencia de fuertes amistades o enemistades y de corrientes de simpatía y antipatía entre la gente, la manera sutil pero inconfundible en que las vanidades y ambiciones personales se reflejan en el comportamiento del individuo y las reacciones emocionales de los que le rodean. (...)» (Malinowski, 2001, pp. 66-67, les cursives són seves).

Com sembla lògic, aconseguir aquest grau d'immersió i, sobretot, la confiança suficient dels subjectes perquè permetin a l'investigador conviure amb ells i participar en la seva vida i les seves activitats, requereix estades perllongades al camp, que Malinowski xifrava al voltant de dos o tres anys. Durant aquest temps, l'investigador s'anirà familiaritzant amb la vida quotidiana del grup i els subjectes que el componen, al mateix temps que mirarà de reduir l'impacte de la seva simple presència, perquè aquests es familiaritzin, també, amb ell. En paraules de Malinowski (2001 [1922]):

«Debe tenerse en cuenta que los indígenas, al verme constantemente todos los días, dejaron de interesarse, alarmarse o autocontrolarse por mi presencia, a la vez que yo dejé de ser un elemento disturbador de la vida tribal que me proponía estudiar, la cual se había alterado con mi primera aproximación, como siempre ocurre en las comunidades primitivas cuando llega alguien nuevo. De hecho, como sabían que estaba dispuesto a meter las narices en todo, incluso allí donde un indígena bien educado no osaría hacerlo, acabaron por considerarme parte integrante de la vida, una molestia o mal necesario con el atenuante de las reparticiones de tabaco» (Malinowski, 2001, p. 48).

No obstant això, com assenyala Guasch (2002), la publicació dels diaris personals de Malinowski, més de quaranta anys després que veiessin la llum *Los argonautas*, va venir a qüestionar el compromís de l'autor amb les seves pròpies propostes. No obstant això, més enllà de la desil·lusió respecte a la seva figura, no es pot negar el pes que va tenir en la configuració de l'antropologia com a disciplina científica i en la definició de l'observació participant com a tècnica d'investigació per a aquesta i altres ciències socials i humanes.

L'observació participant en el marc de l'antropologia social i cultural i de les ciències socials en general canvia, segons Guasch (2002), a partir de dos processos: la descolonització, primer, i la globalització, després:

«La aparición en 1967 de los diarios privados del autor de *Los argonautas* destruye el mito del antropólogo relativista que valora y aprecia a los nativos. La publicación de los diarios de MALINOWSKI tan sólo es una anécdota. Lo que realmente cambia la práctica antropológica de los países centrales en la producción del conocimiento antropológico son los *procesos de descolonización*. La descolonización pone de relieve los procesos de subalternidad inscritos en las relaciones centro-periferia y muestra también las relaciones de poder presentes en la práctica etnográfica. Los procesos de descolonización primero, y la aldea global después, provocan una crisis en la práctica antropológica de los países centrales. Ya no es posible *ir allí*, porque todos *estamos aquí*» (Guasch, 2002, p. 14, les cursives i les majúscules són seves).

Si en l'època de Malinowski l'objecte d'estudi de l'antropologia eren les societats no occidentals, de petita grandària, ben definides i relativament aïllades, aquesta circumstància va canviar a partir dels processos de descolonització, i també van canviar les possibilitats i circumstàncies de l'observació participant. Avui en dia, encara que òbviament hi ha antropòlegs i altres investigadors

socials que continuen treballant amb poblacions indígenes o aïllades, la immensa majoria du a terme la seva feina en societats occidentals o, en diferents graus, occidentalitzades. Això ha fet que els antropòlegs (i sociòlegs, psicòlegs socials...) centrin el seu interès en comunitats concretes dins de societats més àmplies, com ara grups professionals o institucions (en l'àmbit sanitari i en l'educatiu, en empreses o fàbriques...), grups exclosos o potencialment vulnerables dins d'una societat (immigrants, marginats, pobres, malalts, presos...), comunitats més o menys tancades o aïllades (entorn rural, grups religiosos...), aspectes específics de grups socials concrets (nens, dones, joves, gent gran, treballadors d'un determinat sector...) i, també, a interessar-se pels processos de canvi social i cultural de les diferents societats humanes (globalització, industrialització, migracions...).

En el marc de la sociologia, l'observació participant va viure la seva època daurada en els estudis urbans desenvolupats per l'escola de Chicago, a principis del segle xx. El seu ús va decaure des de mitjan anys quaranta fins a ben entrats els seixanta, en què es va recuperar com a tècnica qualitativa.

2.2. Definició d'observació participant

Com dèiem abans, l'observació participant és una tècnica qualitativa d'investigació que implica la recol·lecció sistemàtica de dades que permetin comprendre els fenòmens socioculturals a partir de l'observació en el context natural en el qual aquests tenen lloc i mitjançant la participació de l'investigador en la vida quotidiana dels subjectes, amb els quals manté una relació directa i propera. La definició d'observació participant inclou, doncs, una sèrie de premisses (Guasch, 2002; Taylor i Bogdan, 1987; Pujadas, 2004) que descrivim, de manera desglossada, a continuació:

a) Immersió en el grup social objecte de la recerca

Encara que en el moment actual ja no es pretén que l'investigador es converteixi poc menys que en un *nadiu* (cosa improbable), sí que es tracta que adquireixi el seu coneixement dels fets que investiga en una situació d'immersió en el context concret i complet en el qual transcorre la vida quotidiana del grup estudiat, en què ocorren els fenòmens que pretén investigar i en què, per tant, adquireixen la seva significació. L'objectiu principal d'aquesta immersió és, de manera gradual, disminuir tant com sigui possible la distància social que hi ha entre l'observador i els subjectes a fi d'accedir directament a la seva forma de vida i a les seves perspectives (Guasch, 2002). Aquesta aproximació directa, aquest *ser vist com un més del grup*, pot ser més o menys senzill depenent de molt diverses variables, com veurem més endavant.

b) Participació en les activitats quotidianes del grup, especialment però no solament, en les relacionades amb la temàtica de la recerca

L'observador participant tractarà d'observar la realitat que l'envolta acompanyant els subjectes en el seu dia a dia i participant, en diferent mesura, en activitats significatives per a la investigació, compartint els esdeveniments (habituals o no, rellevants o no per a la recerca) i intentant en tot moment de fer-se una composició de lloc del que observa, des del seu propi punt de vista com a *estranys* però, sobretot, tenint en compte les significacions elaborades pels subjectes.

c) Estades suficients per a aconseguir una adequada familiarització amb el context i el grup

Es tracta que l'observador aconseguixi, gradualment i sempre respectant les normes i els ritmes establerts pels actors socials, anar-se'n guanyant la confiança (almenys d'un nombre significatiu). Això permetria la reducció progressiva de la reactivitat per part dels subjectes, l'adequada comprensió dels fenòmens i el context en el qual s'esdevenen i, per tant, la fiabilitat de les dades obtingudes.

Tot això amb la finalitat de comprendre les claus de la vida social i cultural d'aquest grup social i accedir no solament a la visió que sobre el grup aconseguix l'investigador, sinó, preferentment, la que tenen els mateixos subjectes que construeixen aquesta realitat. És a dir, el principal objectiu de l'observació participant és familiaritzar-se amb els significats i valors que els subjectes atorguen a diferents aspectes de la seva vida, amb la racionalitat inherent a les seves opinions i conductes; apropar-se, trobar sentit i comprendre, per tant, els seus conceptes, les seves explicacions, la seva manera d'interpretar la seva realitat.

2.3. Graus i nivells de l'observació participant

Encara que no hi ha un acord total entre els autors, se solen diferenciar diversos tipus d'observació participant segons el nivell de participació de l'observador en la vida quotidiana dels subjectes. Valles (1997, pp. 151-155) recull el proposat per Junker (1960) i parla de quatre graus d'observació, amb avantatges, limitacions i problemes ètics diferents:

- Participant complet: en aquesta modalitat, es donaria la màxima ocultació de l'activitat d'observació juntament amb la màxima participació.
- Participant com a observador: en aquesta modalitat, l'ocultació de l'activitat és parcial i la participació predomina sobre l'observació.
- Observador com a participant: en aquesta modalitat, l'observador revela el seu paper i predomina l'observació enfront de la participació.

- Observador complet: aquesta modalitat combina la màxima revelació de l'activitat d'observació amb el menor grau de participació.

Segons Junker (1960), als primers dos graus els correspon l'avantatge d'accés a més quantitat d'informació, especialment quan aquesta és secreta o oculta, però, també, les limitacions ètiques que ja hem esmentat en el primer apartat introductori en parlar de l'observació emmascarada o encoberta; per contra, els dos últims graus esbiaixarien aquestes limitacions, però afegirien un accés limitat a la informació.

Per la seva banda, Spradley (1980, també citat a Valles, 1997, pp. 151-155) proposa diferenciar entre diferents nivells que anirien d'una nul·la a una màxima participació de l'observador:

- No-participació: es donaria una nul·la interacció amb els subjectes.
- Participació passiva: la interacció, en aquest cas, seria mínima.
- Participació moderada: segons l'autor, es tractaria d'un equilibri entre la participació i l'observació.
- Participació activa: comporta una implicació activa en la vida dels subjectes.
- Participació completa: per a Spradley, es tractaria de l'observació en situacions en les quals l'investigador ja era un participant amb anterioritat.

Independentment de la classificació utilitzada, la majoria dels autors reconeix que es tracta de tipologies més teòriques que empíriques, ja que el rol de l'observador participant necessàriament es modifica a mesura que avança la recerca i es va ampliant el seu coneixement del context i la seva relació amb els subjectes.

2.4. Aplicabilitat i usos de l'observació participant

Les utilitats de l'observació participant es podrien resumir de la següent manera (Guasch, 2002; Jorgensen, 1989; Pujadas, 2004; Valles, 1997):

- a) Permet aproximar-se als fenòmens que es pretén investigar, de manera directa i progressiva, en el moment en el qual esdevenen, en el context que els és propi i en totes les seves dimensions.
- b) Permet accedir a les experiències quotidianes dels subjectes, observant-les directament i en el context natural en el qual es produeixen, accedint a la seva racionalitat, a la lògica subjacent. En paraules de Pujadas (2004):

«Principalment, l'observació participant busca la comprensió per part de l'investigador de tot el conjunt d'elements culturals que constitueixen la *racionalitat* amb què els actors socials actuen, el sentit que donin a les seves accions, les seves fites i els seus anhels personals i de grup. Arribar a aquest nivell de comprensió requereix empatia i proximitat, la qual cosa pressuposa participar de les situacions socials, implicar-s'hi, conèixer-hi» (Pujadas, 2004, p. 76, la cursiva és seva).

c) Permet apropar-se a la interpretació de la realitat per part dels actors socials, donant veu per a expressar les seves percepcions als subjectes directament implicats en els fenòmens que s'investiguen.

d) Permet la pluralitat de veus en la investigació dels fenòmens: dels subjectes, de professionals o experts implicats i del mateix investigador. Es tracta d'alguna cosa particularment útil en investigació social, quan les perspectives dels implicats poden ser distants o fins i tot contraposades entre si i, d'acord amb la premissa anterior, quan la recerca pretén contribuir a donar veu als actors que en disposen en menys mesura.

e) Permet contrastar i, alhora, complementar les opinions i explicacions dels subjectes amb les seves conductes directament observades i, també, amb les dades procedents de la bibliografia o els coneixements previs de l'investigador.

f) Permet contrastar les opinions o interpretacions de l'investigador amb les dels subjectes, sobre els fenòmens que observa.

g) Permet endinsar-se en l'estudi de fenòmens encara poc coneguts o fins i tot ocults. Tanmateix, no s'ha de confondre, com sol fer-se des de perspectives més positivistes, que la utilitat d'aquesta tècnica es limiti a les fases exploratòries o de descripcions inicials d'una recerca.

h) Permet investigar fenòmens que, altrament, seria difícil abordar. Guasch (2002) ho explica així:

«Desde un punto de vista teórico la observación participante es un instrumento útil para obtener datos sobre cualquier realidad social; si bien en la práctica la observación participante se emplea para obtener datos sobre realidades a las que resulta difícil aplicar otro tipo de técnicas. Eso ocurre, sobre todo, en los pueblos ágrafos y en situaciones sociales relacionadas con algún tipo de desviación en sociedades más complejas. También es frecuente su uso cuando, para entender la realidad social, se quiere primar el punto de vista de los actores en ella implicados» (Guasch, 2002, p. 35).

i) Permet un disseny emergent de les recerques i una construcció progressiva del coneixement. D'aquesta manera, es poden anar orientant, reorientant, planificant... les diferents tècniques d'acord amb les dades que es van obtenint i els coneixements que es van adquirint.

San Román (2009) resumeix totes aquestes utilitats de la següent manera:

«a) En primer lugar, sigue siendo la mejor garantía de encontrarnos precisamente con lo que no esperamos.

b) En segundo lugar, permite recibir información de múltiples formas y observar en relación lo que aparecería dividido y sin conexión en el caso de recurrir sólo a técnicas preautadas –cuando esas relaciones no están previstas en el diseño, es decir, con enorme frecuencia e inevitablemente.

c) En tercer lugar, permite conocer personas y contextos, de forma que posteriormente puedan diseñarse muestras más adecuadas y permite también tomar más precauciones para recibir información fiable de las que se podrían tomar sin hacer observación participante.

d) En cuarto lugar, permite conocer personas y contextos con las que y en los que pueden solventarse dudas derivadas del uso de otras técnicas, así como obtener colaboradores fiables y sin improvisación para la colaboración en el estudio, cuando son necesarios, que no es siempre.

e) En quinto lugar, a partir de la observación participante, se construye un conocimiento que se ha ido contrastando y configurando progresivamente y que resulta muy importante a la hora de realizar los análisis de datos.

f) En sexto lugar, nos coloca en una situación analítica desde la que podemos formular nuevas hipótesis, con más posibilidades de que tengan sentido que las que se suelen formular en los análisis que parten tan sólo del bagaje cultural, social y personal del investigador y del conocimiento a través de técnicas preautadas que comportan, en principio, un riesgo mayor de proyecciones ego y etnocéntricas» (San Román, 2009, pp. 257-258).

Acabem aquest apartat amb una defensa rotunda de les enormes potencialitats de l'observació participant:

«En un momento en el que todas las disciplinas de las Ciencias Sociales invocan el trabajo de campo, defendemos la importancia de la observación participante en la construcción de la teoría etnográfica. Por su intencionado respeto por el curso habitual de la vida de aquellos a quienes estudia –aun sabiendo que nunca es del todo posible– y por el mucho tiempo que el etnógrafo o la etnógrafa se toma en comprenderla y estar presente en ella, la observación participante constituye una herramienta que no sólo propicia la aparición contextualizada de los datos que pretende, sino que hace posible que lo imprevisible pase. Permite a quien investiga localizar fenómenos significativos que no son comprensibles para él en un principio y le permite también empezar a entrever relaciones entre los fenómenos» (San Román, 2009, pp. 244-245).

2.5. Limitacions i dificultats d'aplicació de l'observació participant

A l'hora d'enumerar les limitacions de l'observació participant com a tècnica d'investigació, se sol establir una diferenciació entre les limitacions o dificultats derivades de l'investigador, les derivades dels subjectes i les inherents a la mateixa tècnica i les circumstàncies de la investigació (Guasch, 2002; Pujadas, 2004; Valles, 1997).

a) Dificultats o limitacions relacionades amb l'investigador

Alguns dels aspectes relacionats directament amb l'investigador que tindran una influència directa en l'observació participant són característiques immutables d'aquest, per exemple la seva edat, sexe, posició social, ètnia o idioma. Es tracta de qüestions que influeixen (tant positivament com negativament, en realitat) en les possibilitats d'accés al camp, d'acceptació per part de la comunitat, d'accés a determinats escenaris, d'establiment de relacions..., i que

influeixen també en la mirada de l'observador, en la seva interpretació de les dades i en la seva manera de presentar-les davant del públic. Són circumstàncies inherents a la condició humana, inevitables, però de les quals és possible i necessari fer conscients per tal de tractar de minimitzar-ne les conseqüències negatives.

Ara bé, encara que aquestes característiques personals puguin ser inevitables i tenir un impacte en les possibilitats de desenvolupar l'observació participant, el veritablement important (gairebé) sempre és l'habilitat de l'observador per a establir relacions humanes de qualitat, per a apropar-se als subjectes, ser capaç de trobar punts en comú o si més no d'acord o de respecte mutu i per a transmetre sinceritat i respecte. La fiabilitat de les dades que s'obtinguin en l'observació participant estarà enormement influïda per la capacitat de l'investigador d'establir relacions de confiança, sinceres, empàtiques i profundes. Com millor sigui la relació, més gran serà la riquesa i la qualitat de les dades obtingudes. Guasch (2002) ressalta així la importància d'aquestes habilitats:

«Otro modo de construir las relaciones de campo consiste en buscar similitudes biográficas entre observador y observado. El conocimiento previo del campo que se analiza suele ofrecer pistas sobre qué clase de aspectos de la propia biografía conviene destacar. Pero suele ser la intuición y a veces la suerte lo que revela aspectos biográficos comunes sobre los que solidificar la relación de campo. Son aspectos que pueden tener poco que ver con la investigación, pero que contribuyen a crear la sensación en el informante de que el ajeno, en el fondo, no es tan distinto como parece» (Guasch, 2002, p. 44).

En aquest sentit, ja podem indicar que és inevitable que al llarg del treball de camp, molt especialment, en el context de l'observació participant, l'investigador experimenti diversos sentiments derivats de la pròpia situació. Van des del sentiment d'aïllament i estranyesa (més intens com més gran sigui la diferència amb el mitjà habitual de l'investigador), la tristesa, la impotència (per exemple, davant de situacions injustes que s'observen i sobre les quals no es pot actuar de manera significativa), la frustració (si no s'aconsegueixen els resultats esperats o no al ritme que es desitja, si sorgeixen conflictes...), fins a l'alegria (quan el treball avança, les relacions s'afermen...), l'entusiasme, etc. Són, lògicament, sentiments legítims i comprensibles, però és imprescindible que l'observador sigui capaç, primer, de ser-ne conscient i, segon, de reflexionar sobre el possible impacte en la seva capacitat per a desenvolupar la recerca i sobre el tipus i la qualitat de les dades que va obtenint.

La dificultat de mantenir una posició d'investigació, un distanciament intel·lectual, per dir-ho així, se sol assenyalar com un dels riscos de l'observació participant perllongada o en la qual es dona un alt nivell d'identificació de l'investigador amb les circumstàncies vitals del grup o amb algun dels subjectes en particular. Per això és important, encara que de vegades enormement difícil, que l'investigador de camp preservi les seves posicions ideològiques o les seves opinions sobre els fenòmens i les diferències de les dades que obté i de les hipòtesis que construeix.

b) Limitacions o dificultats derivades dels subjectes

És important comprendre que els subjectes tenen tot el dret de no participar en les nostres recerques, de mostrar-nos la seva opinió sobre aquestes o sobre la nostra estada en el camp o la nostra manera de procedir-hi, tant en sentit positiu com negatiu, de retirar-nos el seu suport o cancel·lar la relació, de posar límits a l'accés a escenaris o dades, etc. En observació participant l'acceptació per part del grup, tant de l'investigador en persona com de la mateixa recerca, és, sens dubte, un aspecte clau, limitador en realitat, però ja sabem que no es tracta de res que es pugui forçar ni accelerar. No és lògic pretendre ser acceptat ni estimat per tots els actors socials en el camp: com se sol dir col·loquialment no podem pretendre *caure bé a tothom*. Ara bé, sí que sembla imprescindible buscar ser acceptat per una part important del grup, especialment pels subjectes més directament implicats en els fenòmens que ens interessin, els que ens poden proporcionar més i millor informació i els que ens poden donar accés i nous contactes. Sense una relació com a mínim fluïda amb aquests subjectes, l'observació participant es presentaria dificultosa. L'actitud sincera i honesta, proporcionant tota la informació necessària per a donar seguretat als subjectes i fer-los sentir còmodes i participants del procés, juntament amb la paciència i el respecte per les pautes que regeixen les relacions i els tempos socials, són fonamentals per a aconseguir una adequada acceptació del grup en general i de cada subjecte en particular, però, així i tot, i encara que sovint és possible esbrinar a què responen i revertir-les, les reticències o la negativa franca a col·laborar són legítimes i sempre s'han de respectar.

Quant a la resposta dels subjectes davant de la presència de l'investigador, val la pena que ens hi detinguem un moment. Se sol dir que la pretensió en observació participant és que, de manera gradual i al cap del temps, i gràcies a la formació i l'habilitat de l'investigador, aquest vagi essent vist, progressivament, cada vegada menys com algú aliè al grup, com un estrany, i cada vegada més com algú (gairebé) membre del grup. No se'ns pot escapar que en alguns casos això és enormement difícil, si no impossible: les diferències (socials, culturals, econòmiques...) entre observador i observat són sovint molt marcades i, encara que el pas del temps, la bona feina de l'investigador i la bona voluntat dels investigats poden reduir-les, és fàcil que no arribin a desaparèixer mai del tot. Això no invalida ni molt menys l'observació participant, sempre que l'investigador sigui conscient de la distància i de les seves conseqüències.

Les dificultats d'integració en un grup dependran de diversos factors, alguns dels quals ja hem esmentat (edat, sexe, temàtica de la recerca...). En qualsevol cas, és comú que, sobretot al principi, les persones investigades no es comportin de manera natural en presència de l'investigador, que canviïn el seu comportament, la seva manera de parlar, les explicacions que donen sobre el que fan, etc. D'aquest canvi d'actitud induït per la consciència de ser observat i per la presència mateixa, tan propera a més, de l'investigador en l'escena social se'n diu *reactivitat*. I respon a diversos motius, humanament molt comprensibles:

desig de mostrar el millor d'un mateix i del grup, d'ocultar fallades, enganys o misèries, de ser prudent davant d'un estrany, especialment si pretén accedir a informació o escenaris que es consideren íntims o delicats, etc.

Sens dubte, la reactivitat introdueix un biaix en la informació que recull l'investigador. Ara bé, encara que pugui semblar paradoxal, l'observació participant és la tècnica amb la qual l'investigador pot estar en millors condicions, primer, de ser conscient que aquesta existeix i de quines en poden ser les causes i les conseqüències; segon, d'intentar eliminar-la o, almenys, minimitzar-la; i, tercer, i no menys important, de ser capaç d'interpretar-ne el significat. La reactivitat en el context d'una recerca és una font d'informació en si mateixa: no modifiquem la nostra conducta quan algú ens observa si el que fem ens sembla mancat d'importància. Pujadas (2004) ho explica així referint-se al seu treball de camp al Pirineu:

«[...] La nostra pròpia experiència d'observació participant en diferents poblacions dels Pirineus ens permet establir l'existència d'un llindar molt clarament establert entre la imatge externa i la interna.

La imatge externa que els actors socials s'afanyen a mostrar al foraster és una imatge idealitzada de la realitat, la cara diàfana, on no hi ha conflictes entre veïns i regna la solidaritat, l'igualitarisme i, fins i tot, l'autocomplaença identitària, basada en l'afirmació de la superioritat dels propis costums, la gastronomia de la terra i el convenciment que les festes locals són les millors de l'univers cultural en el qual s'insereix la comunitat.

Indubtablement, les coses són més complicades i és bo que l'etnògraf s'afanyi a trobar altres explicacions, altres dimensions de la vida social, a més d'aquesta imatge construïda de la realitat. Quan un grata una mica més, quan aprofundeix en el coneixement de com s'estructuren les relacions socials, troba conflictes, divisions clientelars, lluites pel poder, desigualtats i tensions socials i, el que és més important, mostres d'alienació cultural i crisis identitàries que no són fàcilment perceptibles per un observador extern poc avisat.

Però, sens dubte, aquesta cara fosca de la realitat serveix de contrapunt per a construir una interpretació més completa i equilibrada de la nostra unitat d'anàlisi» (Pujadas, 2004, p. 82).

Ara bé, no podem perdre de vista que com més gran sigui la distància social, la diferència, entre l'observador i l'observat, més difícil serà aconseguir l'objectiu d'arribar a ser vist gairebé com un membre del grup. Guasch (2002) ho explica així:

«En el caso de la observación participante, es relevante la situación social del investigador respecto al objeto de estudio. El fin último de la observación participante es anular, disminuir o (al menos) controlar mediante la inmersión en un contexto social ajeno la distancia social que existe entre el observador y los observados, precisamente para captar su punto de vista. Pero en función de esa distancia inicial, la posibilidad de conseguir penetrar la realidad estudiada es mayor o menor. Ser estadounidense negro, ser asiático, o ser gay, puede ser importante si quien investiga va a observar blancos, europeos o heterosexuales respectivamente. Las características de la situación social del investigador mediatizan la perspectiva de observación» (Guasch, 2002, p. 37).

c) Limitacions o dificultats derivades de les característiques inherents a la tècnica

A més de l'assenyalat ja sobre la influència de les característiques personals de l'investigador, de la necessitat que tingui habilitat per a establir relacions socials que li permetin accedir a escenaris, situacions i subjectes, i de la importància de l'acceptació pel grup, hi ha altres dificultats o limitacions de l'observació participant que van implícites en la mateixa definició de la tècnica.

La més important, sens dubte, especialment en el context de precarietat de la investigació social en què ens movem, és l'elevat nivell d'exigència quant al temps de dedicació. Accedir al camp, establir relacions, familiaritzar-se amb el context, arribar a comprendre les claus bàsiques... són qüestions que requereixen temps.

I el temps implica diners, de manera que una de les limitacions més grans que troben els investigadors actuals per a desenvolupar l'observació participant és l'obtenció de finançament per a estudis que necessiten temps i pressupostos superiors als plantejats, per exemple, des de la metodologia quantitativa. És, sens dubte, una limitació important, però no sempre infranquejable: si bé és cert que ja no és realista (gairebé sempre) plantejar recerques a l'estil malinowskià amb anys d'estada continuada en el camp (si es pretén que hi hagi un finançament públic, almenys), també ho és que l'experiència, el coneixement del context i de les temàtiques es pot adquirir al llarg d'investigacions progressives o formant equips especialitzats.

2.6. Implementació de l'observació participant

Lectures complementàries

Us proposem alguns títols de llibres en els quals s'empra com a tècnica destacada l'observació participant. Alguns són clàssics i altres són més actuals:

E. Goffman (1981a). *Internados*. Buenos Aires: Amorrortu.

E. Goffman (1981b). *La presentación de la persona en la vida cotidiana*. Buenos Aires: Amorrortu.

O. Lewis (1985 [1959]). *Antropología de la pobreza. Cinco familias*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.

Ll. Mallart (1992). *Sóc fill dels evuzok*. Barcelona: La Campana.

W. F. Whyte (2015 [1943]). *La sociedad de la esquina*. Madrid: CIS.

2.6.1. La selecció dels escenaris

La selecció dels escenaris en els quals tindrà lloc l'observació participant és, juntament amb l'elecció d'informants, una de les decisions més transcendents en una recerca.

Unitats d'anàlisi i unitats d'observació

És important distingir entre unitats d'anàlisi i unitats d'observació. Podríem dir, encara que resulti una mica simplificador, que les unitats d'anàlisi es corresponen amb el que, en metodologia quantitativa, es denomina univers. Les unitats d'observació són els escenaris concrets en els quals tindrà lloc l'observació (Pujadas, 2004, pp. 78-79). Quan les

unitats d'observació estan ben triades, haurien de permetre que les dades que s'hi han obtingut fossin extrapolables a la unitat d'anàlisi, en les condicions en les quals aquesta generalització s'establís. Triar bé el conjunt i cadascun dels nostres escenaris és, per tant, fonamental.

Sabem que els fenòmens socials objecte d'interès en investigació social i, en el nostre cas, sociolaboral, sempre són complexos i, lògicament, tenen lloc en escenaris molt diversos. Precisament per això, l'estratègia de l'investigador qualitatiu que implementa una observació participant ha de ser la d'intentar seleccionar una diversitat d'escenaris suficient per a donar compte complet de les diferents situacions i perspectives entorn d'un mateix fenomen, que es donen, a més, no solament en el present, sinó que tenen les seves arrels en el passat i en diversos entorns geogràfics, polítics i socials.

A més, hem de tenir en compte el caràcter emergent, ja esmentat, dels dissenys qualitius d'investigació en general i del desenvolupament de l'observació participant en particular. Així, després d'una lectura bibliogràfica exhaustiva i detallada, l'investigador pot considerar treballar en una sèrie d'escenaris que, al llarg de l'observació, es poden anar modificant. Això ocorre perquè, a mesura que avança el procés d'observació participant, si tot va bé, el grau d'acceptació de l'investigador per part del grup i el seu maneig de les pautes de relació social és més gran, la qual cosa li dona accés a escenaris que potser anteriorment li estaven vetats i el seu coneixement del medi social i del fenomen que estudia també va millorant, de manera que és capaç de reconèixer millor els llocs en què tenen lloc situacions rellevants (o complementàries, però importants). També, perquè a mesura que avança la seva familiarització amb el context, l'investigador es pot adonar que ell o els escenaris seleccionats no li permeten accedir a les situacions que li interessin o no, almenys, amb la profunditat i amplitud necessàries. Fins i tot, també, al contrari, l'observació en un determinat escenari pot fer que l'investigador modifiqui el seu focus d'interès, les seves preguntes d'investigació i les hipòtesis de partida.

De manera coherent amb això, la selecció d'escenaris ha de començar amb criteris teòrics i seguir amb criteris de possibilitat (Guasch, 2002). És a dir, en principi, l'observador participant ha de seleccionar els escenaris que creu, des d'un punt de vista teòric (a partir de la lectura bibliogràfica i dels seus propis coneixements i experiència previs), que li proporcionaran la informació que necessita amb una adequada qualitat. Després, serà el moment d'aplicar un criteri més pragmàtic o realista i veure quins d'aquests escenaris són veritablement accessibles en cada moment de la recerca, tractant sempre d'ampliar-los a mesura que va essent possible. També sabrà quin tipus d'observació, i en quin grau, és possible i desitjable en cada escenari i en cada moment.

D'altra banda, caldrà tenir en compte que no solament es tractarà de veure les possibilitats d'accedir al camp, sinó també les d'estar-hi. En altres paraules, en quina mesura serà possible i necessària una convivència més o menys perllongada i intensa en cada lloc triat: hi haurà escenaris en els quals serà pos-

Etnografia o descripció densa

Aquest esforç per a atendre i descriure adequadament la multiplicitat d'escenaris, veus i perspectives que componen la realitat social ha estat denominat, per l'antropòleg C. Geertz (1987), amb el terme d'etnografia o descripció densa. Podeu ampliar aquesta informació en la seva obra *La interpretació de las culturas*.

sible establir una convivència intensiva, mentre que en altres només ho serà de manera parcial o esporàdica, però, de vegades, suficient per a accedir a les dades necessàries. Pujadas (2004) ho explica així:

«És indubtable que el tipus de terreny (i el tema de la investigació) triat condiciona dràsticament la manera com hem de situar-nos, les passes que hem de fer i la manera com hem de realitzar la nostra entrada en la comunitat, institució, grup, comarca o regió triats com a unitat d'observació.

Moltes vegades no és necessària aquella coresidència que defensava Malinowski, altres vegades pot resultar indispensable i, finalment, en alguns casos pot resultar simplement impossible conviure estretament amb els nostres informants. Pesem, per exemple, en l'estudi clàssic de William F. Whyte (1943) sobre "la societat de les cantonades", en la qual l'etnògraf va estudiar "l'ordre social" d'un barri a partir de l'observació sistemàtica de la vida de relació d'una banda juvenil en una ciutat nord-americana.

«És obvi que la presència de l'etnògraf en el món tancat d'una banda era molt difícil, amb la qual cosa l'estratègia de Whyte, que és va instal·lar durant molts mesos al barri, va ser anar guanyant la confiança d'alguns dels seus membres i intentar entrevistar-los de manera informal per separat i fora dels espais i els moments en què és trobaven diàriament. Només al final de la seva investigació va tenir l'oportunitat de participar en algunes de les trobades del grup sencer» (Pujadas, 2004, p. 79).

Com sembla lògic, l'entrada ha de donar-se primer pels escenaris més accessibles (entre aquells rellevants o que els poden donar accés) i, a mesura que avança la recerca, anar intentant, gradualment, endinsar-se en els menys accessibles *a priori* però rellevants per a adquirir coneixement. Guasch (2002) ho expressa en termes de «combinar el desitjable amb el possible»:

«Es difícil prever, de entrada, en què escenaris va a realitzar-se el treball de camp. És possible que quien investiga termine por hacerlo en escenarios distintos a los seleccionados. Pero ello sucede cuando ya se tiene una cierta experiencia de campo, y mucha soltura para desenvolverse en el mismo. Lo idóneo, a la hora de seleccionar los escenarios iniciales, es combinar adecuadamente lo deseable con lo posible: combinar correctamente la teoría con la práctica. La selección de un escenario debe ser una opción teórica. Hay que proponer, por difícil que sea su acceso, aquellos escenarios que puedan proporcionar la calidad adecuada de información que se desea. Sólo tras definir lo deseable puede señalarse lo posible. Las dificultades prácticas de acceso y presencia en los distintos escenarios de campo no deben mediatizar, de entrada, las opciones teóricas» (Guasch, 2002, p. 38).

En qualsevol cas, l'actitud de l'investigador ha de ser de prudència. És fonamental que aprengui a valorar adequadament en quin moment els seus coneixements del medi social, dels fenòmens i les relacions, i l'acceptació i confiança per part del grup o de determinats subjectes li permeten anar plantejant accedir a escenaris cada vegada més difícils. Es tracta, per dir-ho de manera col·loquial, d'anar *assegurant els passos*. Una excessiva prudència furtarà informació rellevant a la recerca i fins i tot pot condicionar negativament la posició social en el grup. Precipitar-se, per contra, pot fer anar en orris aquesta mateixa posició.

«La observación participante es un proceso poco formalizado y especialmente flexible. En ese sentido, la decisión de participar en un escenario o en otro tiene que ver con la oportunidad y la conveniencia. En las fases iniciales de la investigación (y al tiempo que se revisa la bibliografía disponible) es conveniente asistir a escenarios accesibles para ir adquiriendo familiaridad con el universo a investigar. Es en esta fase cuando se empiezan a detectar posibilidades de acceso a los escenarios deseables. En ocasiones acontece que antes de formalizar su participación como investigador, éste ya conoce de manera previa el campo en el que va a investigar. Pero cuando no existe un conocimiento previo del campo, la decisión respecto a la selección de los escenarios, además de con la teoría, tiene que ver con la posibilidad de acceder al mismo, con el rol que se va a desempeñar, y con el convencimiento de que el rol o los roles que van a desempeñarse permitan penetrar lo suficiente en ese escenario para conseguir los datos deseados» (Guasch, 2002, pp. 38-39).

D'altra banda, i per tal d'evitar biaixos i insuficiències en la informació obtinguda, és imprescindible que els escenaris siguin variats i heterogenis, de manera que permetin accedir a un ampli espectre de situacions i fenòmens que respongui a la complexitat de la qüestió que s'estudia. I alguns seran més centrals o importants que altres, però tots tindran rellevància. Així, l'observació ha d'incloure escenaris quotidians però també altres que ho són menys o no ho són en absolut però que en un moment determinat adquireixen rellevància.

La selecció es farà llavors, com dèiem, amb criteris teòrics i pràctics. L'abandonament de l'observació en un escenari s'ha de fer (sempre que les condicions pràctiques de l'estudi ho permetin, és clar) només quan s'hagi aconseguit la saturació teòrica, és a dir, quan continuar l'observació en aquest lloc ja no afegeix noves dades. En aquest punt, se'n poden incorporar altres de nous per a ampliar i contrastar la informació.

Alguns autors diferencien, a més, entre, d'una banda, escenaris transparents i opacs, en funció de si els fenòmens es donen o no públicament (almenys en part), la qual cosa no significa, però, que tots els seus matisos siguin necessàriament comprensibles als ulls del neòfit; i, d'altra banda, escenaris oberts i tancats, en funció del grau d'accessibilitat per als no-membres del grup (Guasch, 2002, pp. 39-40). *A priori*, es podria pensar que els escenaris transparents i oberts (per exemple, empreses, centres educatius o sanitaris, associacions, entitats polítiques...) són més accessibles que els opacs i tancats (per exemple, grups que fan activitats irregulars o delictives, grups marginals, treballadors irregulars, etc.), però això no necessàriament és així. Vegem-ho.

2.6.2. L'entrada en el camp

Si els escenaris en els quals ocorren els fenòmens que observem són gairebé sempre múltiples, sembla lògic pensar que la forma d'entrada en cadascun d'aquests el rol que ocuparà l'investigador pot ser diferent i canviar, també, al llarg del temps.

Exemple

Per exemple, si volem estudiar el paper de la xarxa social per a trobar feina en aturats de llarga durada, triarem escenaris quotidians d'aquestes persones, com els seus domicilis, llocs d'oci, organismes relacionats amb la inserció laboral, llocs de formació, etc., però també altres només aparentment perifèrics com ara esglésies, ONG, etc.

Entrar en un escenari per a fer observació participant és, sovint, complex. Es requereix temps, paciència i habilitat. García Jorba (2000) relata en el seu llibre, en alguns moments amb gran sentit de l'humor, les seves pròpies dificultats per a iniciar l'observació participant (també, després, per a donar-la per acabada) i escriu el següent:

«Caminante no hay camino, se hace camino al andar. Los versos de Machado son pertinentes, en especial cuando se trata de las etapas de investigación en las que uno se abre al campo. Por muchos conocimientos que puedan llegarse a adquirir acerca del grupo o de la dinámica social que se estudie, el/la investigador nunca sabe lo que le espera. Tanto si se cambia de país, de cultura, de idioma, como si se mantiene en el ámbito de la diversidad cercana, acaba trabajando con personas a las que no conoce en unas condiciones que no controla. Luego, con el paso del tiempo, esas mismas personas tendrán un peso fundamental en sus labores y sus días, y actuará de modo acorde con el tipo de relación que ha contribuido a construir. Ante esos condicionantes, es necesario empezar como se pueda, buscar el contacto, e intentar orientarse en la nueva realidad que su presencia, y sus inquisiciones, configura. La metodología permite dar el salto, superar el vacío, entre la teoría y la empiria. Pero descansa sobre un supuesto, la habilidad personal para crear las condiciones que permitan activar las técnicas de investigación. Es una empresa compleja para el/la investigador experimentado, y aún más para el novel» (García Jorba, 2000, p. 75, les cursives són seves).

En primer lloc, serà necessari presentar-se com a investigador, donar les explicacions necessàries a les persones que ens puguin garantir l'entrada al grup i a cadascun dels escenaris i, en aquests, a cadascun dels subjectes quan ho demanin o que siguin necessaris per a definir el nostre rol.

En argot, aquestes persones que faciliten l'accés al camp s'anomenen *porters* i la seva tria és un punt delicat i de vegades limitant d'una recerca. Un *porter* ens donarà accés a escenaris i persones en els quals es mou amb comoditat, entre els quals té un paper reconegut i, sovint, de referència i certa autoritat. L'accés, així, a aquest tipus d'escenaris i a les persones que hi ha sembla senzill. No obstant això, no podem oblidar que, habitualment, *ningú no té la clau de totes les portes* i que una persona que ens pot obrir un escenari pot, de vegades, fins i tot, tancar-nos-en altres.

També s'ha de tenir en compte que, sovint, aquestes persones tenen els seus propis interessos: exercir poder o influència sobre l'investigador o els resultats de la recerca, augmentar (o recuperar) el seu estatus social dins del mateix grup, fer d'espia per a un determinat sector, etc. Encara que aquest interès no sempre té connotacions negatives o d'aprofitament franc, al contrari, de vegades passa que l'amabilitat, el sincer desig d'ajudar, la solitud... poden fer que algú acapari o condueixi excessivament l'investigador, i exerceixi, sense voler-ho, de factor limitant per a l'entrada en el camp i per a establir-hi relacions diverses. Sovint, també, cap d'aquestes circumstàncies és coneguda a temps per l'investigador, que pot no ser conscient, llavors, d'estar-se limitant l'accés a la informació desitjada. Una actitud agraïda, reconeixent el valor de la seva ajuda, acompanyada de l'explicació clara i sincera de la necessitat d'ampliar contactes, és una bona estratègia per a gestionar aquestes situacions.

Exemple

Per exemple, si pretenem estudiar els riscos psicosocials associats a les males condicions laborals en una determinada empresa, difícilment el propietari o el gerent seran els porters més adequats per a arribar a fer observació participant en els escenaris laborals dels treballadors: encara que necessitem aconseguir el seu permís, arribar al seu costat als escenaris laborals quotidians pot fer que els treballadors desconfiïn, es mostrin reticents o es neuguin a col·laborar.

D'altra banda, a més d'aquests porters, durant l'entrada al camp l'investigador es va trobant amb diferents persones a les quals ha d'explicar la seva tasca. Aquestes explicacions no necessàriament seran les mateixes, ni amb el mateix detall, ni necessàriament les primeres persones amb les quals contactem o que ens faciliten l'entrada tindran després un paper destacat en el dia a dia de la recerca. Així, per exemple, si el que pretenem és l'accés a una institució pública (un hospital, un institut de formació professional, una presó, un centre d'orientació per a l'ocupació...), hem de dirigir-nos primer a la persona responsable del lloc, explicar-li amb detall les característiques de la recerca (objectius, fases, tècniques que emprarem, fonts de finançament, ús de les dades...), i aportar tots els documents i credencials que se'ns requereixin (molts i molt detallats en alguns casos; menys en altres). Serà necessari preveure la necessitat que la nostra investigació passi, per a la seva aprovació, per un període d'avaluació (pel comitè d'ètica de l'hospital, pel consell escolar i l'equip directiu del centre educatiu, pel consell d'administració d'una empresa...) i que se'ns demani aportar diferents tipus de documentació.

Aconseguir aquests tipus de permisos (oficials o no) té una dificultat variable. Podem pensar que en una institució oficial, en una empresa o en qualsevol institució formal, amb una estructura definida i funcionament fonamentalment públic, aconseguir aquests permisos serà relativament senzill, mentre que en entitats informals (grups de persones de diferent tipologia), grups marginals o més o menys ocults, serà més difícil. Tanmateix, això no necessàriament és així. L'itinerari de vegades altament burocratitzat i jeràrquic de les institucions formals de vegades es més complex, més lent i fins i tot més infranquejable que els grups informals, en què la relació prèvia amb un porter, l'establiment de relacions personals i les explicacions cara a cara poden facilitar l'accés al camp més del previst.

En qualsevol cas, és necessari ser conscient que, encara que de vegades es tracti de tràmits senzills i ràpids, això no passa ni molt menys sempre, de manera que cal preveure que l'inici de la recerca o l'entrada al camp trigui un temps, a fi d'evitar acumular retards.

D'altra banda, de vegades no és possible comptar amb cap porter o no hi ha un responsable o dirigent clarament identificable i l'accés al camp s'ha de començar, diguem, des de zero. L'estratègia, en aquests casos, ha de ser iniciar acostaments progressius i prudents, establint converses breus i informals amb persones diverses i, a poc a poc, sense aixecar susceptibilitats ni desconfiances que puguin tancar-nos les portes, negociar la presència en el camp.

En qualsevol cas, i com ja hem dit en parlar de l'observació emmascarada, és imprescindible identificar-se sempre, ja des dels primers contactes.

Una vegada aconseguit el permís dels responsables de permetre l'entrada al camp, l'observador ha de gestionar la relació amb cadascuna de les persones amb les quals va tractant (inclosos els porters que han donat accés) i establir

el seu rol en els escenaris. I això sabent que les relacions no són estàtiques, sinó que canvien al llarg del temps, a mesura que el coneixement mutu és més gran, que l'observador està més entrenat i coneix millor l'entorn i els subjectes i, també, en funció de les circumstàncies que es donin en el camp en cada moment. Els rols de l'observador també canviaran amb el temps i en funció dels esdeveniments que sorgeixen i les persones amb les quals tracta. Així, és habitual que les relacions siguin més distants o formals al principi i es vagin relaxant les formes a mesura que passa el temps, encara que no hi hagi un termini preestablert ni sigui res que passi sempre ni de la mateixa manera amb totes les persones. També, al principi les actituds respecte a l'investigador seran diferents: els subjectes poden actuar primer amb desconfiança, recel o almenys a l'expectativa, i després de manera més propera, encara que tampoc sempre ni igual amb totes les persones. En els primers moments, el grup pot ser comprensiu amb errors o malapteses de l'investigador que s'atribuiran al seu desconeixement de l'entorn o dels costums i pautes de relació, mentre que aquestes mateixes malapteses poden significar un conflicte un temps després. Sigui com sigui, els problemes d'accés són habituals i ser capaç de bregar-hi forma part de l'aprenentatge de qualsevol investigador de camp: és necessari insistir i tenir paciència i prudència.

En aquests primers contactes, a més de les explicacions ja esmentades sobre la recerca i les tasques de l'investigador en el camp, l'observador ja ha de deixar clar que la col·laboració amb ell és voluntària i que aquesta voluntarietat es pot reconsiderar en qualsevol moment, i que la informació obtinguda serà tractada confidencialment, de manera que (tret que doni el seu consentiment explícit) s'intentarà per tots els mitjans que ningú pugui identificar els subjectes que proporcionen les dades.

2.6.3. Desenvolupament de l'observació participant: interacció social

Una altra de les qüestions que cal plantejar-se és com definir el grau de participació i com consolidar les relacions en l'observació participant (Guasch, 2002; Taylor i Bogdan, 1987; Valles, 1997). Guasch (2002) ho expressa així:

«La participación es un problema teórico menor. La participación es, sobre todo, una cuestión técnica y de sentido común. La presencia social de una persona en un grupo social que le es ajeno, sólo puede solventarse en términos del grupo que lo acoge. El grupo al que se incorpora el investigador siempre posee algún tipo de nicho cultural al que el extraño puede acogerse. Este nicho cultural puede ser el de persona adoptada, el de huésped o incluso el de enemigo. Pero siempre existe algún modo de interactuar con los otros. Así pues, desde un punto de vista teórico: el rol que desempeña el investigador en un grupo social ajeno al suyo debe estar previsto culturalmente por la sociedad receptora. La búsqueda de un rol de participación para el investigador es básica porque condiciona la observación» (Guasch, 2002, pp. 11-12).

D'altra banda, com és propi en metodologia qualitativa, els dissenys de l'observació participant s'han d'entendre com a emergents, provisionals, flexibles i adaptables a les circumstàncies en les quals té lloc:

«Sea cual sea el origen del interés primario por el problema o situación social a analizar, durante las primeras estancias de campo es posible que la investigación se convierta en algo distinto al diseño original. En la medida en que la observación participante contribuye a primar el punto de vista de los actores sociales por encima de la perspectiva del observador, esta última puede sufrir transformaciones importantes tras las primeras estancias de campo» (Guasch, 2002, p. 36).

Pel que fa a la interacció social en el camp, podem destacar que un dels aspectes fonamentals, que marcarà les possibilitats de comunicació i comprensió, és l'idioma. Per a l'observador participant és irrenunciable conèixer la llengua dels subjectes, amb un bon domini que permeti no solament la comunicació bàsica, sinó també una adequada capacitat d'aprofundiment i comprensió dels significats, tenint en compte els matisos, la polisèmia i l'argot. Més encara, no es tractarà únicament d'adquirir un bon domini de l'idioma, sinó també del que se sol denominar *estils de comunicació*: maneres concretes de comportar-se en diferents situacions socials, de dirigir-se als diferents perfils de persones en cada situació social concreta, d'expressar els sentiments i opinions, etc.

És necessari, a més, que l'investigador adquireixi un ampli coneixement del vocabulari específic relacionat amb la temàtica de la investigació i amb les situacions socials en les quals s'empra. Les paraules, els gestos, les expressions, adquireixen significats diferents en funció del context en el qual tenen lloc, i conèixer-los permet accedir al conjunt de significacions d'un grup humà concret. Tot això és encara més important com més gran sigui el desconeixement del context o de situacions concretes o la distància cultural o social dels investigadors respecte als subjectes, però, també, en contra del que se sol pensar, en contextos propis de l'investigador (el seu grup cultural, social, laboral...) o molt propers en què aquest pot perdre la necessària distància que aporta perspectiva.

García Jorba (2000) relata, amb humilitat i sentit de l'humor, les dificultats que va tenir per a aconseguir que els testimonis de Jehová amb els quals treballava es prestessin a reconstruir la seva història de vida. L'autor ho explica així:

El grau de participació

En contextos occidentals i urbans, el grau de participació es pot definir apel·lant a diferents figures quotidianes en les nostres vides. En el context laboral, per exemple, pot anar des del simple observador que col·labora puntualment en algunes tasques menors (portar cafè, fer fotocòpies, reparar circulars, organitzar els espais de reunió...) fins a altres de més importància, com ara tasques més específiques relacionades amb l'activitat laboral concreta sempre en qualitat d'acompanyant (per exemple, col·laboració en el repartiment de publicitat, en l'atenció al públic...).

«[...] cumplía con los requisitos para solicitar, elaborar y revisar una historia de vida. Desde la negociación hasta la realización. Les indicaba cuán importante era su testimonio para que la gente pudiera saber de ellos sin mediaciones engañosas, que tenían una posibilidad de dar a conocer cómo se puede vivir de forma religiosa y sincera hoy en día, que la intimidad quedaba resguardada. Todo inútil. Exasperadamente inútil. Habían caído Eulàlia, Martina, Samantha, Julia y Ricard –también Luis Manuel, pero desde muchos puntos de vista es otro caso. Todos ellos debido a una cierta solidaridad hacia mi persona, a una cierta simpatía, pero en modo alguno por complicidad con el proyecto. Lo lamentable es que no hay manera de seducir a muchos testigos con quienes mantengo una relación cordial y, hasta cierto punto, confiable» (García Jorba, 2000, pp. 197-197).

Conta, després, que tots els seus intents per reconstruir la història de vida de Jacinta havien estat infructuosos, ja que ella s'havia negat sempre. Fins que un dia fa un altre intent:

«-Ya sé que me considerarás un pesado, pero, escucha, -me acerco como si fuera a descubrirle un secreto fundamental y bajo la voz- ¿no te apetecería un buen desayuno, y así, de paso, me explicas tu experiencia en la Verdad?

-¡Ah! Muy bien, cuando quieras. No es que sea muy interesante, pero, bueno. Oye, que eso del desayuno me acuerdo, ¿eh?

Me he quedado de piedra. No esperaba que accediera. No debía acceder, puesto que siempre se negaba. [...]» (García Jorba, 2000, p. 198).

El propio autor, más tarde, da con la clave: ha usado el idioma de la informante («tu experiencia en la Verdad») en lugar del suyo propio («historia de vida»):

«Ahora, en la tranquilidad serena de la noche, me doy cuenta de qué ha pasado: no le he solicitado una historia de vida, sino que le he pedido que me relate su *experiencia en la Verdad*. Ha sido algo inconsciente. No lo tenía previsto. Me ha salido así, espontáneamente, y ha sido así como he tenido éxito. ¿Por qué? Porque ahora, mi solicitud encuadra perfectamente en su lenguaje, en sus expectativas. He activado una fórmula que encaja en su sistema de significación. Jacinta no conoce a nadie que haya explicado historias de vida. Posiblemente, por mucho que yo se lo explique, no tiene ni idea de qué cosa puedan ser. Sin embargo, cada asamblea de círculo o de distrito está trufada de testimonios de hermanos y hermanas que explican su experiencia en la Verdad. En esa experiencia entra su vida, su itinerario desde la mundanidad hasta la Verdad –o sea, su conversión–, su forma de vivir conforme al *lenguaje puro*, sus anécdotas en el ministerio de capo. Tal y como aparecen en esas ilustraciones personales de La Atalaya» (García Jorba, 2000, pp. 198-199, les cursives són seves).

Quant a l'actitud de l'observador participant durant la seva estada en el camp, cal destacar la necessitat de:

a) Negociar el rol

Ja hem insistit que és imprescindible respondre de manera clara i comprensible a les preguntes dels subjectes que facin referència a la nostra presència en el camp. Les preguntes més habituals giraran entorn de qui som, per què estem aquí, quines són les nostres intencions, per què i per a què ens interessa aquest tema en concret, què farem amb la informació, etc. Encara que, com ja hem dit, adaptem la informació a l'interlocutor i a les circumstàncies en les quals es formula la pregunta, és important ser sincer i honest. I, encara que hi hagi variacions, aquestes no poden ser tan substancials per a generar suspicàcies entre els informants i, sobretot, no poden ser falses. En paraules de Guasch:

«Pese a que no es imprescindible señalar todas las razones que motivan la estancia, sí resulta útil contestar siempre las preguntas de los actores. Deben ser respuestas coherentes y preferentemente las mismas para todos ellos. Si se pretende que una persona colabore en una investigación abierta (además de dejarle claro que su colaboración es voluntaria y que la información es anónima y confidencial), debe constatar en todo momento la sinceridad de quien investiga» (Guasch, 2002, p. 44).

Però, encara que pugui semblar contradictori, no és gaire aconsellable que la informació es doni amb molt detall a tothom. Donar massa detalls no solament no és necessari, sinó que pot ser contraproductiu. L'investigador ha de ser molt clar en la seva voluntat de preservar la intimitat de les persones, no perjudicar-les amb la seva presència ni amb la seva recerca i establir relacions properes i sinceres, però no és aconsellable que doni informació molt específica sobre les preguntes d'investigació concretes o les tècniques d'investigació.

Per exemple, podem reconèixer que prenem notes després de cada sessió d'observació, però no és necessari mostrar obertament l'enorme detall amb el qual es registren els esdeveniments en un diari de camp, perquè pot resultar violent i intrusiu per a les persones o, també, algunes poden sol·licitar-nos veure-les puntualment o de manera habitual, cosa que no es pot fer.

Taylor i Bogdan (1987) ens donen, sobre això, alguns suggeriments:

«Un modo que hemos descubierto útil para expresar los intereses de la investigación consiste en hacer saber a los sujetos que no necesariamente estamos interesados en esa organización particular ni en las personas específicas que encontramos en ellas. En todos los estudios los intereses del investigador abarcan más que un escenario particular y conciernen al tipo general de organización. Si procuramos acceso a una escuela, por ejemplo, deberíamos sugerir que estamos interesados en comprender cómo es *una* escuela, y no en la naturaleza de esa escuela en especial. Podríamos explicar por qué esa organización particular constituye un escenario ideal para la investigación, especialmente si la gente se enorgullece de lo que está haciendo» (Taylor i Bogdan, 1987, p. 43, les cursives són seves).

En qualsevol cas, sempre és necessari negociar i renegociar contínuament el propi rol dins del camp. Això permetrà a l'observador preservar el seu objectiu d'investigar sense deixar-se arrossegar a una participació tal en les activitats quotidianes que li impedeixi exercir aquesta funció. Aquesta negociació, que no sempre és explícita, no és senzilla. Cal comprendre, en primer lloc, que els subjectes no han d'entendre necessàriament en què consisteix l'observació participant i que, encara que l'entenguin en teoria, potser no són capaços de fer-la encaixar en diferents moments de les seves vides. Així, és molt freqüent que el rol de l'observador es confongui amb el de col·laborador voluntari (especialment en institucions), visitant ocasional, periodista, etc. No sempre és fàcil estar contínuament reconduint els equívocs, ni evitar exercir tasques que, d'alguna manera, els subjectes atribueixin al rol que ens han assignat encara que no es corresponguin amb el que nosaltres entenem que és el rol d'investigador. Com explica Pujadas (2004):

«A més a més, cal tenir present el joc de miralls que es genera entre l'investigador i els subjectes estudiats: nosaltres no som els únics que observem i classifiquem, ells també ho fan i ens observen, volen saber què volem exactament i sovint, les nostres explicacions no són suficients i això genera distància o desconfiança» (Pujadas, 2004, p. 70).

Cada observador sol disposar de les seves pròpies tàctiques, coherents amb la seva personalitat. Molts autors (Taylor i Bogdan, 1987) solen recomanar, per exemple, actuar com un ingenu o un ignorant inofensiu, especialment en els primers moments de l'observació participant. Presentar-se com algú inofensiu, ignorant de les normes locals, però està sincerament interessat a aprendre-les, fa que les persones suavitzin les barreres. I també permet que siguin comprensives amb els errors de l'observador i pacients amb les seves preguntes: se li consent, per dir-ho així, una certa malaptesa social i que preguntis per qüestions que poden ser vistes per les persones com obvies o, fins i tot, com clarament absurdes. Mostrar-se com algú ignorant afavoreix, a més, una actitud d'ajuda per part d'algunes persones, que es mostraran disposades a ensenyar a l'observador, la qual cosa per a aquest significa una gran font d'informació. García Jorba (2000) explica així aquesta estratègia i també les dificultats ètiques per a aplicar-la:

«Las intervenciones de Eulàlia durante las entrevistas, centradas en mí las más de las veces, permiten que Jacinta ahonde en su relato. Al fin y al cabo, hay que ayudar a ese muchacho [el autor] que no se entera demasiado. Claro. ¡Qué sabrá él de la Guerra Civil, del hambre que se pasaba, de lo que es llegar por primera vez a una ciudad enorme tras haber pasado toda tu vida entre campos, de añorar a la familia, de buscar a los de tu pueblo en la inmensidad! Detectada la mecánica, decido manifestar con claridad mi sorpresa ante cualquier punto que me parezca oportuno para hacer brotar más palabras, más ideas, más imágenes, más reflexiones. '¿Eso te llamaba la atención?', '¿Así tratabas a los muchachos?', '¿Por qué no estaba bien visto?'. A veces pregunto por alguien que ya había muerto, o yerro en cualquier otro aspecto, con la finalidad de verificar información ya conocida, de asentar personas, experiencias, y períodos. Esta táctica me permite reforzar una imagen que trabajo con esmero: la de ingenuo –sospecho que habrá algún testigo que me considere tonto. Complemento esa imagen con una forma dulce, suave, alargada, de hablar, como ellos aprenden a hacer para testificar mejor. Hay momentos en que temo que se haga demasiado evidente mi semejanza con el lobo feroz disfrazado de abuelita. Quiero ser la viva imagen de un nietecito entrañable, y creo que he llegado a parecer algo similar a eso. El único problema es que, ocasionalmente, siento un extraño afecto por Jacinta, una queda vibración a nivel de estómago, que me hace sospechar si, tal vez, haya algo más que mera representación en mi proceder» (García Jorba, 2000, p. 201).

A mesura que la recerca avança i la familiaritat i el coneixement del context i els fenòmens concrets que s'investiguen millora, l'actitud pot ser més activa i directiva. Pot ser, fins i tot, que en algun moment a l'observador li interessi mostrar-se ja com un expert o, almenys, un bon coneixedor de certs aspectes de la vida social del grup: les persones reconeixeran els seus coneixements i facilitaran informació menys general i més precisa. Això sí, és necessari saber quan escau actuar així i amb qui, per a evitar *passar-se de llest*.

D'altra banda, és important en aquest procés que, encara que l'investigador tracti d'adaptar-se al context i de funcionar-hi de la manera més natural possible, no deixi de ser ell mateix. Es tracta, en el fons, de nou, d'una qüestió d'honestedat: hem de mostrar-nos com som, sense tractar de fingir ser o actuar d'una manera que no estigui d'acord amb la nostra manera de comportar-nos. A part de ser poc ètic, l'esforç a llarg termini seria excessiu i els canvis generarien desconfiança en els subjectes. És important, doncs, no pretendre mostrar una extroversió (o al contrari) que no s'acorda amb la nostra personalitat, vestir de manera adient a l'escenari però també segons el nostre propi estil,

expressar-nos en llenguatge natural però sense tractar d'imitar el dels subjectes (almenys fins que no el dominem i sempre que no ens exigeixi renunciar a la nostra manera de ser).

És coneguda l'anècdota que explica Whyte sobre la seva relació amb els joves en un barri. L'autor narra que, en un intent de millorar la seva integració en el grup, va començar a intentar emprar-ne l'argot, incloses una bona quantitat de paraulotes. Doc, el seu informant, va mostrar la seva desaprovació dient-li: «Bill, no se suposa que tu ets així. Això no sona com res que sigui teu» (Whyte, 1943, citat a Taylor i Bogdan, 1987, p. 59).

b) Anticipar-se a les objeccions

És habitual que la gent mostri reticències, més o menys evidents o greus, a la presència en la seva vida quotidiana d'un estrany com és l'investigador, que, a més, dona explicacions vagues sobre la seva comesa i diu que pertany a disciplines poc conegudes (sociologia, antropologia, relacions laborals...).

Ja sabem que és important que l'investigador sàpiga que això és normal, que les persones tenen tot el dret de posar traves i de demanar explicacions, no solament al principi de les relacions, sinó en qualsevol moment durant la recerca. Anticipar-se i preparar algunes respostes a les objeccions més comunes sol ser una bona idea. Així, és habitual que les persones al·leguin manca de temps, necessitat de privadesa (seva o d'altres), desconfiança en les institucions, por a no saber donar informació adequada, etc. Preparar respostes senzilles i clares, al mateix temps que honestes, que assegurin el respecte a la intimitat, la confidencialitat de les dades i l'escassa intrusió i molèstia en la vida quotidiana, i que emfatitzin la intenció de col·laboració i ajuda, donarà impressió de seguretat i facilitarà les relacions.

c) Garantir la confidencialitat

Ja n'hem parlat, de manera que només cal afegir aquí una precisió important: quan diem que sempre s'ha de preservar la identitat dels informants i garantir la confidencialitat de les dades que ens proporcionen, tendim a pensar que aquesta obligació es refereix només a l'entitat que finança o encarrega l'estudi i al públic lector dels nostres informes o treballs acadèmics, però la confidencialitat ha d'anar més enllà i també s'ha d'establir en el mateix grup amb el qual es treballa. En cap cas s'ha de desvelar a una persona del grup el que una altra ens ha explicat, fins i tot encara que aquesta informació pugui ser més o menys coneguda per tothom o no es refereixi a res íntim ni ocult. Es tracta, simplement, de ser discret. Això també redundarà en més confiança per part dels subjectes.

d) Establir relacions sinceres

Lògicament, l'establiment de relacions socials en el camp serà gradual. En un primer moment, l'observador s'ha de centrar a donar les explicacions necessàries, familiaritzar-se amb la gent i el context. En aquest moment, se sol dir

que l'observació no va orientada específicament a recollir dades sobre les temàtiques d'elecció, sinó a definir la posició en el camp i iniciar la construcció de relacions. Les converses aniran dirigides a donar confiança (especialment garantint la confidencialitat de les dades) i a intentar comprendre de manera genèrica l'entorn i les claus per a establir les relacions. No és, com es pot endevinar, una situació fàcil ni còmoda per a l'observador. Són molts els autors que ressalten la incertesa i el nerviosisme de les primeres etapes de camp, en les quals l'objectiu sembla més centrat a no destacar gaire i a *no ficar la pota*.

Una estratègia en observació participant, per a tractar de reduir la sensació d'estranyesa, sobretot en els primers moments, consisteix a tractar d'observar i posar de manifest el que tenim en comú amb les persones que ens envolten. Això sí, ha de fer-se de manera natural i sincera: fingir una proximitat que no existeix sempre és una mala idea.

I un tret fonamental és la humilitat. L'aparença d'algú honest, humil, sincer i inofensiu, disposat a aprendre i a comprendre, és la clau per a establir relacions de camp. A poc a poc, i sempre d'acord amb les normes de relació social establertes pel grup, s'aniran afermant les relacions.

També és fàcil adonar-se que les relacions no seran iguals amb tothom: amb algunes persones arribaran a ser molt properes i íntimes, mentre que amb altres no es passarà d'un pla superficial. També és necessari ser realista, des del principi, i assumir que no tothom ha d'acceptar necessàriament la nostra presència en el camp.

L'observació participant no és, doncs, com pot imaginar-se, una activitat completament unilateral; la comunicació no va en una única direcció, de l'informant a l'investigador, sinó que segueix una doble via en la qual els subjectes d'investigació mostren la seva vida, a si mateixos i responen preguntes, però l'investigador també es mostra a si mateix i és interpel·lat pels subjectes. Sol dir-se, potser amb cert aire de romanticisme, que ningú no és el mateix abans i després de fer observació participant (o, més àmpliament, etnografia): l'experiència de contacte directe, perllongat i empàtic amb persones per les quals se sent interès i que ens obren la seva vida quotidiana, necessàriament, deixa un pòsit en l'investigador.

e) Prestar atenció

Sembla una obvietat, però no ho és. L'enorme quantitat de coses que ocorren durant l'observació, la necessitat d'observar i també de participar, de crear i mantenir relacions, de col·laborar en certes tasques, etc., sovint situa l'investigador davant d'una tasca agotadora en la qual, per a resistir, pot, de manera més o menys conscient, deixar-se portar per la convivència quotidiana

i deixar d'observar atentament, analíticament. Taylor i Bogdan (1987) expliquen així la necessitat de concentrar (i entrenar) l'atenció, parlant del treball a la sala d'un hospital per a pacients mentals:

«En el estudio institucional, en una gran sala de estar podía haber al mismo tiempo unos 70 residentes y de 1 a 10 empleados. La cantidad de actividades que tenían lugar simultáneamente parecía infinita: varios internados balanceándose en bancos, uno sacándose la ropa, otro orinando en el suelo, dos limpiando heces y orina con balde y trapo de piso, unos cuantos viendo la televisión, tres acostados en el suelo, varios paseándose de aquí para allá, dos abrazándose, dos en camisas de fuerza, un empleado reprendiendo a un internado, otros dos empleados leyendo el diario, otro empleado preparándose para distribuir tranquilizantes y drogas de control, etcétera, etcétera. Cuando entro por primera vez en la sala, el observador trató de abarcar un cuadro en ángulo amplio durante unos minutos, advirtiendo las diversas actividades que tenían lugar. Pero a continuación cambió el foco, concentrándose en una actividad única, en una esquina de la sala, ignorando todo lo demás. Eligiendo una actividad específica por vez, posteriormente pudo reconstruir mucho de lo que había ocurrido en ese momento» (Taylor i Bogdan, 1987, pp. 76-77).

f) Evitar les idees preconcebudes, els propis estereotips i prejudicis

Encara que, inevitablement, tots tenim una manera de veure la vida, uns valors ètics o ideologia, a l'observador participant cal exigir-li, com a observador professional que és, que sigui capaç de deixar a un costat els seus propis posicionaments sobre els fenòmens, les possibles idees preconcebudes que en tinguí, els estereotips i, més encara, els prejudicis. Ja Malinowski (2001 [1922]) ho explicava així:

«Tener una buena preparación teórica y estar al tanto de los datos más recientes no es lo mismo que estar cargado de 'ideas preconcebidas'. Si alguien emprende una expedición, decidido a probar determinadas hipótesis, y es incapaz de cambiar en cualquier momento sus puntos de vista y de desecharlos de buena gana bajo el peso de las evidencias, no hace falta decir que su trabajo no tendrá ningún valor. Cuantos más problemas se planteen sobre la marcha, cuanto más se acostumbre a amoldar sus teorías a los hechos y a ver los datos como capaces de configurar una teoría, mejor equipado estará para su trabajo. Las ideas preconcebidas son perniciosas en todo trabajo científico, pero las conjeturas son el don principal de un pensador científico y tales conjeturas le son posibles al observador sólo gracias a sus estudios teóricos» (Malinowski, 2001, p. 50).

g) Estar atent als propis sentiments i a una excessiva implicació personal

Ja hem parlat de l'impacte que l'investigador pot tenir en el grup amb el qual treballa i, també, que l'observació participant imprimeix una petjada en el mateix investigador. No es pot negar que en el context de l'observació participant, la interacció quotidiana, estreta i perllongada amb els subjectes, l'accés a esferes de vegades íntimes o delicades de la seva vida, pot portar l'investigador a una implicació emocional sovint intensa amb les persones amb les quals treballa. Com a ésser humà, no ens hauria de sorprendre; com a investigador, sovint interessat en fenòmens relacionats amb l'exclusió social o la situació vital de grups desfavorits, tampoc. En paraules de Taylor i Bogdan, «alguns escenaris ofenen fins a tal punt la sensibilitat humana de l'investigador que resulta impossible romandre fred i desapassionat» (Taylor i Bogdan, 1987, p. 37). Pujadas (2004) també ho assenyala:

«Indubtablement, doncs, l'experiència etnogràfica, en general, i la particular, vinculada a l'observació participant, pressuposen l'establiment de vincles personals i emocionals entre observadors i observats, entre els investigadors i els actors socials. No es pot pretendre evitar –ni és possible fer-ho– l'establiment d'una relació d'empatia entre l'investigador de camp i aquells éssers humans que formin part de la situació etnogràfica que es vol descriure, en primer lloc, per a analitzar-la i interpretar-la després.

Els mateixos sentiments formen part de la realitat quotidiana de les persones, i aquesta dimensió 'calenta', vivencial, del treball de camp és una dimensió consubstancial de l'experiència dels etnògrafs. Lògicament, també aquesta implicació personal amb els subjectes de l'anàlisi de camp pot ser de signe negatiu» (Pujadas, 2004, pp. 75-76).

No obstant això, en alguns moments es pot donar una situació més extrema, en la qual la identificació i implicació de l'investigador amb els subjectes arribi a afectar negativament la seva mirada científica. És necessari estar alerta respecte a aquesta situació, denominada en la bibliografia *rapport* excessiu, pel risc que implica de *creuar fronteres*, deixar d'actuar com un investigador i passar a fer-ho com un amic, un membre del grup o un activista. Ser qualsevol d'aquestes coses no és dolent en si mateix, confondre els rols, sí.

García Jorba (2000) incideix en aquestes qüestions:

«El carácter personal de la experiencia etnográfica es un rasgo conocido y reconocido en los ambientes académicos. La investigación de campo suele ser asunto de una sola investigadora. Es una experiencia solitaria en compañía de otros seres humanos. La socióloga o antropóloga acude a su lugar de estudio e inicia el proceso de interacción con las personas que le transmitirán –en el mejor de los casos– la información que desea conseguir. Sólo él, o ella, *está allí*, y en *aquel preciso momento*. Nadie puede ver ni oír, exactamente, lo que el investigador/a podrá ver y oír. Es un testigo exclusivo en un área de análisis donde las transformaciones y la inestabilidad están a la orden del día. Sociedades y culturas son realidades rebeldes al estatismo, aunque el ritmo e intensidad que manifiesta esa tendencia sea un factor de diferenciación entre ellas. La convergencia entre trabajo solitario y realidad en transformación otorga singularidad al estudio de campo con métodos de observación (participante o no). El investigador se convierte en mediador entre dos mundos. Su experiencia es la garante mayor de su fiabilidad, pero al mismo tiempo se convierte en su punto débil (Geertz, 1989). La influencia de la subjetividad, de la distorsión valorativa, el error apreciativo, constituyen terreno fértil para desarrollar la sospecha. Mejorar y ensayar con métodos de observación y registro *objetivos* (Margaret Mead, 1975) emerge como un factor de control y fiabilidad. En este contexto, el recurso a la anotación sistemática, pautada, y estandarizada, de lo observado y sentido se convierte en una opción de control del desarrollo de la investigación y del papel desempeñado por el/la investigador mismo» (García Jorba, 2000, p. 17, les cursives són seves).

h) Ser actiu però no intrusiu

L'observació participant no és, ni molt menys, una activitat passiva. L'observador ha de moure's pels diferents escenaris en els quals té lloc la vida social, relacionar-se amb persones molt diverses i en graus molt diferents, mostrar interès, escoltar activament, col·laborar, participar en les activitats quotidianes, ajudar...

No obstant això, durant tot el treball de camp, però especialment en els primers moments, mentre s'afermen les relacions, és important intentar que la nostra presència sigui com menys intrusiva millor. I això per a respectar el curs de la vida quotidiana i les activitats dels subjectes, però també perquè, sovint, en el context de l'observació participant, sorgeixen situacions delicades o incòmodes, tensions o fins i tot conflictes oberts, de vegades seriosos. Mantenir-se en un rol flexible i adaptable a les circumstàncies que van sorgint, evitar

i gestionar els conflictes quan es donin, no ser invasiu ni entrar en aspectes de la vida íntima de les persones que són aliens als interessos de la investigació, és un aprenentatge no sempre senzill però important al llarg de la vida professional d'un observador participant.

Per tot això, també s'aconsella que les primeres etapes en el camp de l'observació siguin acotades en el temps. És necessari tenir en compte, a més, que el volum d'informació completament nova que es rep en els primers moments és enorme, de manera que és necessari dosificar-se per a familiaritzar-se a poc a poc amb l'entorn i tenir, també, la garantia que estarem en condicions de registrar tot el que passa.

i) Ser pacient

Sense que entri en contradicció amb l'anterior, un dels trets que ha de caracteritzar l'observador participant és la paciència. L'absència de pressa, el respecte pel flux natural dels fenòmens, pels temps de la vida quotidiana i les necessitats quant a la confiança de les persones són clau perquè l'investigador compleixi les premisses, ja reiteradament esmentades, d'establir relacions sinceres i empàtiques i observar els fenòmens en el context i en el moment en el qual sorgeixen.

Els diaris de camp dels antropòlegs estan plens de descripcions sobre l'avorriment, la lentitud del pas del temps, la sensació que no passa res, el descoratjament... El mateix Malinowski (2001 [1922]) ho registrava així:

«Recuerdo muy bien las largas visitas que rendí a los poblados durante las primeras semanas, y el descorazonamiento y la desesperanza que sentía después de haber fallado rotundamente en los muchos intentos, obstinados pero inútiles, de entrar en contacto con los indígenas o de hacerme con algún material. Tuve períodos de tal desaliento que me encerré a leer novelas como un hombre pueda darse a la bebida en el paroxismo de la depresión y el aburrimiento del trópico» (Malinowski, 2001, pp. 42-43).

Combinar, doncs, la participació i l'atenció activa amb la paciència i la prudència pot semblar més un trencaclosques que una actitud científica, però, per a l'observació participant, la clau està precisament en l'equilibri d'aquestes actituds. No és senzill, però es pot aprendre i millorar constantment.

j) Mantenir actituds de reconeixement, reciprocitat i ajuda cap als informants

Finalment, és important destacar la necessitat d'establir no solament relacions empàtiques, sinó de fer-les evidents i reforçar-les contínuament. Aquestes actituds van des del simple (simple!) reconeixement cap a la persona que ens ajuda en el camp (donant-nos accés, informació, proporcionant contactes...), mostrant interès per aquesta persona, per les seves circumstàncies vitals, acomodant-nos a les seves rutines, respectant la seva manera de fer les coses, ressaltant els seus èxits..., fins a la realització de petites tasques d'ajuda (que adquireixin sentit en les circumstàncies del camp) o petits obsequis (no tant pel seu valor econòmic com pel que tenen de mostra d'estima).

En paraules de Guasch (2002):

«Para conseguir que en escenarios cargados de tensión se mantenga el mayor grado posible de confianza y colaboración, quien investigada debe realizar una inversión previa de reciprocidad e intercambio con los informantes. Hay diversas estrategias para conseguirlo. Pero en general éstas se parecen a las que acontecen usualmente en la vida cotidiana. Se trata de mostrar interés por la otra persona y ocuparse de ella (hacerle favores) cuando ello sea preciso» (Guasch, 2002, p. 43).

El pagament, monetari o en espècies, el desaconsella la major part dels autors (excepte casos molt concrets), ja que modifica, esbiaixant-la, la naturalesa de la relació i posa en dubte la fiabilitat de les dades.

Aquest conjunt d'actituds orientades a la construcció de relacions empàtiques, sinceres i reglades pel reconeixement i reciprocitat que permeten que les persones ens donin accés de manera franca a les seves vides (i, amb això, a la informació que necessitem) se sol denominar, en argot, *rapport*. No sembla necessari assenyalar que és difícil d'aconseguir i sempre fràgil. Pujadas (2004) ho expressa així:

«Però, al mateix temps, cal comptar amb els altres, amb els habitants del lloc que volem estudiar. No totes les persones es mostren sol·lícites davant la nostra actitud irrefrenable de ficar el nas pertot arreu i no parar de fer preguntes. Sovint tindrem la sensació que, malgrat que ens atorguin un tracte cortès i sovint obert i desinhibit, hi ha coses que no es diuen o no es fan en la nostra presència. Ens sentirem estranys, o, millor dit, constatarem que som uns estranys, per molts esforços que fem per a propiciar una integració que, si arriba, es produeix després de molt de temps» (Pujadas, 2004, p. 70).

2.6.4. Tria de les temàtiques: què i com observar

Com no podria ser d'una altra manera tractant-se d'una tècnica qualitativa, l'observació participant respon a un model d'aplicació flexible, adaptat a les circumstàncies de la recerca. És habitual, sobretot a l'inici del treball de camp en un tema, que l'observador mantingui una actitud de focus ampli pel que fa als escenaris, subjectes i situacions que observa i, a mesura que milloren els seus coneixements i la seva comoditat en el camp, vagi sent capaç de centrar cada vegada més la seva observació en els temes centrals per a la recerca, encara que, sempre, sense perdre de vista el context. Usant un símil audiovisual, la clau consistirà a *obrir i tancar el focus* de l'observació segons les necessitats:

Tasques d'ajuda

Aquestes tasques d'ajuda poden ser enormement variades en funció del context i de les circumstàncies concretes. En entorns domèstics, pot ser col·laborar amb les tasques quotidianes com anar a comprar, recollir els nens... També, ajudar a contactar amb un servei públic, a emplenar sol·licituds, a obtenir informació... En entorns laborals, agafar el telèfon, fer fotocòpies, preparar una sala per a una reunió... En realitat, qualsevol tasca que ens impliqui en la vida de les persones, que ens faci propers sense ser intrusius, que ens ajudi a participar en el seu món sense separar-nos de les nostres tasques d'investigació.

Els obsequis

La qüestió dels obsequis és, sovint, difícil de delimitar, ja que ha de tractar-se de regals que no es caracteritzin pel seu valor econòmic (cosa que es podria confondre amb un pagament o un suborn i alterar la relació), sinó pel seu valor simbòlic. Han de ser una mostra d'estima, d'agraïment i mai un pagament.

de vegades, interessa tenir present el context ampli en el qual ocorren les coses; altres vegades, atendre petits detalls... Es tracta, a més, d'un exercici que permet controlar l'atenció i evitar dispersions.

L'important, ja ho sabem, és que l'observador, primer, intenti entrar en el camp sense idees preconcebudes. Vegem la importància d'aquesta qüestió en paraules de Taylor i Bogdan:

«Uno de los autores de este libro participó en un proyecto de investigación a gran escala que destacaba los peligros de comenzar un estudio con un diseño investigativo rígido. El diseño de la investigación de este estudio giraba en torno a la distinción entre familias de uno o dos progenitores, una diferenciación común en la investigación en ciencia social. Tanto el muestreo como los procedimientos analíticos fueron diseñados en torno de esta distinción. No obstante, cuando los investigadores de campo entraron en los hogares descubrieron que la diferenciación entre familias de uno o dos progenitores representa una simplificación grosera de la situación de vida de las familias actuales. Por ejemplo, en 'familias con dos progenitores' hallaron parejas en las que uno de los cónyuges no asumía ninguna responsabilidad respecto de los hijos, y otras en las que el esposo que trataba de cumplir con el rol parental se ausentaba del hogar durante semanas. En familias de 'un progenitor' encontraron parejas convivientes en las que el no progenitor compartía en términos de igualdad las responsabilidades por los hijos; parejas divorciadas que habían vuelto a unirse, a veces de modo permanente y otras por una sola noche; parejas convivientes en las que el no progenitor ignoraba a los niños, y una multitud de otras relaciones. Además, los investigadores de campo aprendieron que vivir juntos (tanto para parejas casadas como no casadas) puede ser una situación fluida; las circunstancias de la vida cambian regularmente. Complicando aun más el estudio, algunas familias, especialmente las que recibían subsidio público, trataron de ocultar su situación de vida a los investigadores» (Taylor i Bogdan, 1987, pp. 32-33).

Encara que trenta anys després de publicat aquest llibre la situació que descriu ens resulta tan familiar que difícilment cometríem aquest error, ens serveix per a il·lustrar la necessitat d'adaptar el disseny a la realitat i no a l'inrevés.

Una vegada posat en la tasca d'observació, l'observador ha de tractar d'accedir als conceptes que li interessin d'acord amb la significació que ell mateix els atribueix i, molt especialment, amb la que elaboren els protagonistes dels fets. Segons Guasch (2002):

«Uno de los objetivos centrales de la investigación que aplica la observación participante es definir conceptos clave desde el punto de vista de los actores implicados en la realidad social que se estudia. La perspectiva de las personas ajenas suele estar categorizada social y culturalmente por lo que, en general, es relevante comprender el modo en que los *miembros* se ven a sí mismos. Con frecuencia sucede que las personas *ajenas* definen la realidad social de manera simple y cartesiana y que los *miembros* de esa misma realidad elaboran definiciones más complejas y matizadas. Los conceptos relevantes que se obtienen del empleo de la observación participante, tienen que ver con el sentido con que los miembros los emplean en la vida cotidiana. Se trata, en suma, de conceptos definidos de forma etnometodológica» (Guasch, 2002, p. 36, les cursives són seves).

Se sol dir que, al principi, en realitat, l'observador *ho mira tot però no veu res*: mira, però no necessàriament sap què veu ni ho comprèn. La capacitat d'observació pot entrenar-se, encara que sigui també fonamental la bona formació teòrica. En paraules de García Jorba (2000):

«[Observar] permite reconocer el ambiente, el entorno en el que se desenvuelve el sociólogo o antropólogo, para orientar su interacción con las personas. Llegado el caso, facilita el acceso a los indicadores de aquellas variables que contempla significativas. Como sucede con tantas otras habilidades, se aprende a observar. Los rudimentos de ese aprendizaje pueden esbozarse en sesiones teóricas o libros de metodología, pero el aprendizaje se realiza en la práctica. Es intransferible, entre otras cosas, porque depende de qué se quiere averiguar. Aprender a observar no se puede disociar de conocer lo que se quiere descubrir» (García Jorba, 2000, p. 107).

És necessari, doncs, aprendre a estar atents a una gran multiplicitat de situacions i claus socials:

- Detalls de la vida quotidiana, els petits i els grans.
- Fenòmens quotidians, rutinaris, que poden fins i tot ser inconscients per als mateixos actors.
- Fenòmens poc freqüents o imprevistos i els fets que els desencadenen.
- Aspectes destacats d'interès per a la investigació i el context ampli en el qual tenen lloc.
- Comportaments dels subjectes, quotidians però també excepcions, i les explicacions que se'n donen.
- Les regles socials de conducta en els diferents escenaris i situacions.
- L'idioma, l'argot i les expressions pròpies de cada situació i cada grup o segment social.

Malinowski (2001 [1922]) ho explicava així:

«De hecho, si recordamos que estos imponderables, ya de por sí importantes como hechos de la vida real, son parte de la verdadera sustancia del edificio social y sujetan los innumerables hilos mantenedores de la cohesión familiar, del clan y de la comunidad de la aldea –la tribu–, su significación aparece clara. Los más sólidos vínculos del grupo social, ya sean determinados ritos, los deberes económicos y legales, las obligaciones, los regalos ceremoniales o las muestras de respeto, aunque igualmente importantes para el investigador, en realidad, son percibidos con menos intensidad por el individuo que los cumple. Apliquémonos esto a nosotros mismos: todos sabemos lo que la 'vida en familia' significa, en primer lugar y ante todo la atmósfera hogareña, los innumerables pequeños detalles y atenciones con que se demuestra afecto, el mutuo interés, las pequeñas preferencias y las pequeñas antipatías que constituyen la intimidad. Que podamos heredar de tal persona, que tengamos que ir al entierro de tal otra, éstos son los hechos que sociológicamente conforman la definición de 'familia' y de 'vida en familia'; pero desde la perspectiva personal de lo que la familia verdaderamente representa para nosotros, quedan en general muy relegados a un segundo término» (Malinowski, 2001, pp. 67-68).

En definitiva, l'observador ha de tractar d'*estar-hi* i estar, a més, *en el lloc oportú en el moment oportú*. San Román (2009) ens insisteix, precisament, en això i en el valor de l'observació participant per a aconseguir una comprensió profunda del grup amb el qual es treballa:

«Los etnógrafos y las etnógrafas acostumbramos a pasar un tiempo largo entre la gente y en sus espacios y situaciones más diversas, para permitirnos observar no sólo lo cotidiano y momentáneo sino lo infrecuente y los procesos y así poder localizar fenómenos, percibir datos sobre ellos en detalle, apreciar lo repetitivo y lo inusual, las variaciones y transgresiones. Entendemos así que una buena etnografía empieza, entre otras cosas, por haber obtenido una gran cantidad y variedad de información etnográfica, que se va articulando críticamente en una propuesta de conocimiento de la población a través de diversas situaciones y personas y a lo largo de un periodo de tiempo suficiente para poder confiar en ella» (San Román, 2009, p. 244).

Quant a com observar, també es poden assenyalar algunes claus. Se sol dir que és necessari, en l'observació participant, que l'observador es mogui en un joc continu entre la visió des de dins i des de fora. És a dir, ha d'intentar veure les coses com un *nadiu*, tal com les percep i les dota de significació un membre del grup estudiat i, al mateix temps, fer un esforç intel·lectual i metodològic d'*estranyament*, d'enfrontar-se als fenòmens socials amb els ulls d'un *estranger* que els veu per primera vegada i prova d'entendre'ls, des de fora. En paraules de Wilcox (referint-se, si és el cas, a l'etnografia en context escolar):

«Es un proceso continuado de investigación en el que hay que seguir ciertas normas antropológicas. Primera, intentar dejar a un lado las propias preconcepciones o estereotipos sobre lo que está ocurriendo y explorar el ámbito tal y como los participantes lo ven y lo construyen. Segunda, intentar convertir en extraño lo que es familiar, darse cuenta de que tanto el investigador como los participantes dan muchas cosas por supuestas, de que eso que parece común es sin embargo extraordinario, y cuestionarse por qué existe o se lleva a cabo de esa forma, o por que no es de otra manera (Erickson, 1973; Spindler i Spindler, 1982). Tercera, asumir que para comprender por qué las cosas ocurren así, se deben observar las relaciones existentes entre el ámbito y su contexto, por ejemplo, entre el aula y la escuela como un todo, incluyendo la comunidad, la comunidad a la que pertenece el profesor, la economía, etc. Siempre se debe realizar un juicio sobre el contexto relevante y se debe explorar el carácter de este contexto hasta donde los recursos lo permitan. Cuarta, utilizar el conocimiento que uno tenga de la teoría social para guiar e informar las propias observaciones» (Wilcox, 1993, pp. 96-97).

Jociles (1999) cita aquest mateix fragment de Wilcox per a insistir en la importància d'aquesta actitud d'estranyament que, estaria, assegura, inserida en la necessitat dels primers antropòlegs d'entendre societats molt llunyanes des del punt de vista cultural. Vegem-ho:

«[...] estoy convencida de que, al menos las dos primeras normas de Wilcox (que, por los motivos anteriores, prefiero llamar principios: el de intentar dejar a un lado las propias preconcepciones y el de convertir en extraño lo familiar), se han gestado gracias, entre otras cosas, al hecho de que los primeros antropólogos empíricos estudiaran en sociedades que exhibían una cualidad que François Jullien (1988, p. 118) califica –como he indicado en otro lugar– de "alteridad", esto es, una 'extrañeza' tan radical que les resultaba claro que no podían dar nada por sabido, que no podían dar por supuesto ningún marco común de interpretación, a no ser que impusieran ingenuamente el suyo como medida. En suma, se encontraron –como recuerda Nadel (1974/1951)– con que tenían que formular preguntas nuevas cuando otros estudiosos de la sociedad podían limitarse a pedir respuestas a las preguntas habituales; con que debían formar sus propias categorías al no disponer de categorías ya establecidas en las que sus datos se acomodaran sin resistencia; con que debían empezar por suspender sus presupuestos previos, inservibles en tales circunstancias, para captar los marcos de significado a los que acudían los sujetos investigados para dar sentido a sus acciones. Este interés por el punto de vista de los 'nativos', originado probablemente en esas exigencias impuestas por las investigaciones en sociedades 'exóticas', es el que, en ausencia de las mismas, ha conducido a que la antropología haya abogado por el 'extrañamiento' de los objetos estudiados en las sociedades o en los grupos que nos resultan 'familiares'» (Jociles, 1999, p. 7).

També García Jorba assenyala aquesta necessitat, i ressalta la utilitat de fer un diari de camp (sobre el qual parlarem més endavant) per a controlar l'actitud de l'investigador durant la seva estada en el camp:

«La subjetividad es un rasgo que se halla presente en toda acción cognitiva. Su incidencia es mayor en las investigaciones cualitativas. En ese contexto, es útil si se la concibe como algo más que un núcleo de energía emocional. Puede facilitar el desarrollo de la empatía, de la *verstehen* weberiana, en especial si se muestra entrenada en el ejercicio de la flexibilidad. Comprender las vivencias de otras personas se consigue poniéndose en el lugar del otro. Ponerse en el lugar de otro es diferente de llegar a ser *el otro*. Es una actividad que incorpora elementos de proyección y de introspección. Pero ese ejercicio conlleva también distanciamiento. Es necesario adquirir distancia crítica y afectiva para entender y pensar sobre la vida de otras personas, sobre las condiciones y estructuras que la configuran. Es un logro que depende de la adopción de una perspectiva dinámica sobre la realidad. Si ese es el objetivo que persigue un investigador/a, redactar un *diario de campo* puede ser de utilidad» (García Jorba, 2000, p. 24, les cursives són seves).

D'altra banda, ja sabem que és necessari no oblidar que l'investigador ha d'estar sempre atent al paper que té la seva presència en la conducta de les persones. Davant d'estrany, tots mirem de mostrar la millor faceta de la nostra vida i de nosaltres mateixos i tendim a evitar, més o menys conscientment, que es vegin les nostres dificultats o punts febles. És un factor amb què l'observador experimentat està familiaritzat i l'ha de tractar de gestionar per tal d'evitar el biaix en les seves dades. De nou, la paciència, el respecte i l'empatia, juntament amb el temps, ajudaran que les relacions s'estrenyin i la confiança faci més naturals les conductes.

Finalment, cal assenyalar que és important que l'investigador, per mitjà de diferents informants, en diferents escenaris i situacions, vagi contrastant la informació que va obtenint i demanant aclariments sobre el que observa. Respecte a la mesura, per exemple, en què s'han de formular preguntes, demanar aclariments, etc. en el context d'una observació participant, s'ha escrit molt. En general, és recomanable formular poques preguntes i deixar que els esdeveniments vagin sorgint. En els primers moments, les preguntes han de ser generals, orientades a familiaritzar-se amb l'entorn i a generar confiança. El tipus d'informació obtinguda també serà genèrica, la qual cosa no és sinònim, ni molt menys, de falta de qualitat. Aquesta informació general permetrà a l'investigador anar comprenent el funcionament del sistema social, les claus de les relacions, etc., i, també i sobretot, anar veient les diferents perspectives dels subjectes i els vessants o factors associats als temes que els interessin. A mesura que avança la recerca, les preguntes ja poden ser més concretes i incisives.

Encara que ens detindrem més en aquestes qüestions en parlar de la tècnica d'entrevistes en profunditat en un altre mòdul d'aquesta assignatura, val la pena apuntar ja aquí que és molt important saber com preguntar, i, encara ho és més, què no s'ha de preguntar i a qui. La formulació de les preguntes, sobretot en les fases inicials, mai no ha de fer que el subjecte senti que se'l

Preguntes per als primers moments

En aquests primers moments, són útils preguntes o peticions del tipus: pots explicar-me en què consisteix la teva feina?, com va tot per aquí?, l'interrompo?

Vegeu també

La tècnica d'entrevistes en profunditat es tracta en el mòdul «L'entrevista i la història de vida».

qüestiona, que se l'avalua o que pretenem accedir a esferes a les quals no ens ha donat accés. Hi ha, també, alguns temes que no es poden explorar de manera directa i que no es poden tocar davant de qualsevol persona.

Recordar tot això després de jornades llargues o més o menys intenses d'observació participant no serà senzill i requereix, de l'observador, un esforç de concentració durant el procés i memorístic després d'aquest, que, per sort, es pot aprendre i entrenar.

2.6.5. Selecció d'informants

En el context de l'observació participant, l'investigador establirà relacions (de diferent nivell) amb subjectes molt diversos (en nombre i perfil), que li proporcionaran informació diversa. A aquests subjectes se'ls anomena *informants*.

Encara que el nombre d'individus amb els quals es pot arribar a establir una relació durant una recerca amb observació participant pot arribar a ser molt ampli, l'habitual és que la relació amb alguns sigui més estreta que amb altres i que algun o alguns proporcionin més i millor informació sobre un o diversos temes. A aquests subjectes que proporcionen una informació diferencial (en quantitat i/o qualitat) se'ls anomena *informants clau*.

Guasch explica l'enorme importància de la selecció adequada d'informants en els següents termes:

«Son los (y las) informantes quienes aportan las claves que permiten entender el sentido de la actuación de los observados. Es con los informantes con quienes hay que desarrollar lazos de confianza y cooperación. Los informantes (o mejor: los interlocutores) actúan como guías que permiten a quien investiga moverse en un ámbito social desconocido. Para que quien explora la realidad social llegue a su destino deseado, es preciso que la relación con los guías se base en la colaboración, la confianza y el respeto mutuo. Algo que si ya es complicado conseguir en la vida cotidiana, más difícil resulta de lograr en una investigación» (Guasch, 2002, p. 43).

Selecció d'aquests subjectes és, doncs, una tasca delicada que té una enorme rellevància per a la recerca. No s'ha d'oblidar que el perfil d'aquests informants i, per tant, el tipus d'informació a què permeten accedir (i, al contrari, la que no pot obtenir-se per mitjà d'ells) introduiran biaixos en les dades obtingudes que sempre s'hauran de tenir presents.

Ja hem vist, encara que convé recordar-ho, que, sovint, l'inici de l'observació participant es fa al costat d'un porter, algú que facilita l'entrada i acull l'investigador en el grup. Aquests porters són informants importants, tant per les dades que proporcionen per si mateixos com per l'accés a altres. No obstant això, ja hem vist també que és necessari que l'observador sigui prudent en la tria d'aquests porters: cal ser conscients que, encara que pugui tractar-se de persones reconegudes en la seva comunitat, això no sempre és així (i poden ser, en realitat, individus marginals que poden buscar, per mitja de l'investigador, millorar la seva posició social). I, tot i que no sigui així, no podem pretendre que tothom ens doni accés a tots els escenaris i persones involucrades en les

situacions que investiguem. Un informant, per valuos que sigui, mantindrà millors i pitjors relacions amb els membres de la seva comunitat, tindrà franquejat l'accés a uns escenaris i vetat o complicat l'accés a altres, ens proporcionarà informació de qualitat sobre algunes qüestions però no sobre altres.

Val la pena, una vegada més, fer referència al treball de Whyte i a la seva relació amb Doc, l'informant clau que el va acollir. Whyte explica així com Doc li va explicar quin seria la seva tasca:

«Dígame qué es lo que quiere ver, y yo me ocuparé de arreglarlo. Cuando quiera alguna información, yo preguntaré y usted escuche. Cuando quiera conocer la filosofía de vida de ellos, yo iniciaré una discusión para que surja y usted se entere. Si hay alguna cosa que quiere conseguir, haré teatro para usted. No tendrá ningún problema; viene como amigo mío...» (Whyte, 1943, citat a Taylor i Bogdan, 1987, p. 61).

Es tracta, com es pot veure, d'un informant i porter de luxe. No és habitual trobar individus tan ben disposats i tan coneixedors de les estratègies per aconseguir informació. Davant d'aquestes circumstàncies convé, però, hi tornem a insistir, estar atents als intents de monopolització o manipulació.

Sovint, en el context de l'observació participant, l'investigador estableix relacions molt properes amb informants clau, dels quals obté bona part de la informació, però no per això s'han de desatendre les relacions amb altres persones que potser no disposen d'una posició reconeguda en el grup, ni de dades sobre molts temes, però que sí que poden proporcionar informació de vegades molt concreta i molt específica sobre qüestions rellevants. Conrear la relació amb aquestes persones és un aspecte important de l'observació.

I és més, fins i tot els individus més distants, reticents o més clarament contraris a la presència de l'observador en el camp solen ser-ho *per algun motiu*, de manera que es converteixen, precisament per aquest motiu, en informants valuosos que poden proporcionar perspectives interessants i informació rellevant. La clau amb el tipus de subjectes més distants és, primer, intentar que la situació no empitjori: un informant inicialment reticent pot convertir-se en clarament hostil o fins i tot en un sabotejador de l'observació quan la relació no es gestiona amb cura. Habitualment, al cap del temps, solem disposar de les claus que ens ajuden a interpretar correctament els motius de les reticències i podem iniciar un cert acostament. I, sovint, també, els subjectes es tranquil·litzen i es fan més accessibles. Encara que això no sempre passa: com vam veure a l'apartat de limitacions de la tècnica, hi ha certes circumstàncies relatives a l'observador o a les circumstàncies de l'observació que actuen com a factors limitants en les relacions.

En qualsevol cas, l'actitud de l'investigador sempre ha de ser la d'anar seleccionant de manera gradual perfils d'informants heterogenis, que representin bé la pluralitat de situacions i de temes o qüestions que s'investiguen, de manera que s'asseguri d'obtenir una informació rica i variada que abasti adequadament la diversitat de variables implicades en els temes d'estudi.

2.6.6. Sortida del camp

Tota observació participant arriba, en algun moment, a la seva fi. Tanmateix, no sempre resulta senzill establir quan ha arribat aquest moment. De vegades, les limitacions de temps i pressupost ho marquen ben clarament, però altres, sobretot en treballs acadèmics sense data de lliurament, els límits de temps no són tan estrictes ni estan tan delimitats. De fet, quan la recerca està resultant fructífera i les relacions són empàtiques, tancar l'observació pot ser emocionalment difícil per a tots els implicats. Preparar adequadament aquesta sortida és, per tant, una tasca important de l'observador participant.

Per a fer-ho, sol ser aconsellable fer pauses en alguns moments, retirant-se temporalment del camp, durant períodes breus, i tornant després altre cop. Aquestes pauses es poden establir, per exemple:

- Quan l'observador tingui la sensació d'estar massa fatigat o d'haver perdut la perspectiva.
- Quan el volum de dades sigui tal que faci necessària una parada per a analitzar-les amb deteniment, abans de continuar l'observació.
- Quan resulta difícil obtenir informació relacionada amb els objectius del treball: una pausa en l'observació per a submergir-se en les dades pot ajudar a reorientar el disseny.
- Quan les relacions s'han tornat tibants per algun esdeveniment i és aconsellable deixar passar un temps abans de continuar.

Ara bé, tant si es tracta de sortides temporals com de la definitiva, és necessari:

- Planificar la sortida, tenint en compte el disseny de la investigació i el moment del treball de camp en el qual es troba.
- Informar amb antelació els informants, especialment, però no únicament, els que considerem informants clau i els que han donat accés.
- Informar de si la sortida serà temporal o definitiva.
- Deixar, sempre, la porta oberta a tornar, bé per continuar la recerca bé com a forma de cortesia. I, si s'ha promès que es faria, fer-ho. No és estrany que la sortida del camp provoqui sentiments negatius en els subjectes, que es poden sentir utilitzats o abandonats. És important, des del punt de vista humà i de l'ètica en investigació, cuidar les formes per a evitar això en la mesura del possible.

- Assegurar de nou la confidencialitat de les dades, agrair la col·laboració i facilitar una forma de contacte si és necessari.
- Assegurar que, sempre, es tornarà al camp per fer una adequada *devolució* de la col·laboració. Parlarem d'això més endavant.

En general, s'ha de donar per acabada l'observació participant quan, per algun motiu, resulti impossible continuar-la i, idealment, només quan s'hagi arribat a la saturació, és a dir, quan l'observador hagi arribat al convenciment que continuar, encara que es continuïn diversificant escenaris, situacions i persones, no afegirà informació nova rellevant sobre el tema concret que s'estudia.

2.6.7. Registre de la informació

Existeixen diversos instruments que permeten registrar fidelment la informació recollida en el curs de l'observació participant, encara que el més important i característic és el diari de camp.

1) Diari de camp

El diari de camp és un instrument fonamental per a l'observador participant i per al científic social en general. L'observador hi ha de recollir informació detallada sobre el desenvolupament de la tècnica, que pugui ser codificada i posteriorment analitzada.

El diari de camp ha de recollir de manera detallada (Guasch, 2002; Taylor i Bogdan, 1987):

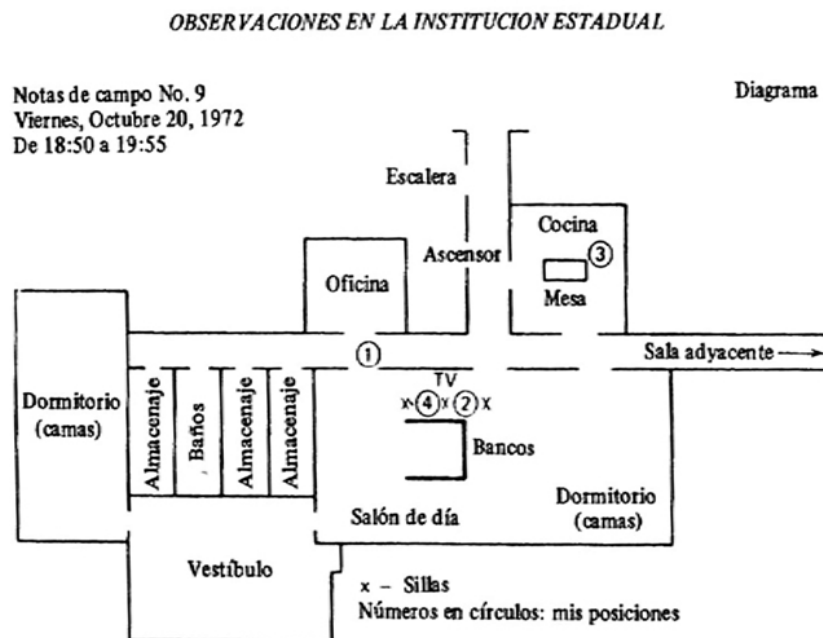
a) Temps i lloc de les observacions: el relat de cada observació ha de començar sempre recollint el lloc concret al qual es refereix, el dia i l'hora de començament i de final de l'observació i del moment en el qual tenen lloc els fenòmens. També, de manera resumida, en unes quantes línies, les circumstàncies concretes de l'observació. Alguns autors també aconsellen posar un encapçalament, paraula clau o títol a cada sessió d'observació perquè en facilita l'anàlisi posterior.

b) Característiques dels escenaris: és necessària una descripció detallada de cada escenari, sobretot la primera vegada que s'hi accedeix i cada vegada que s'estima que s'han produït canvis. La descripció es refereix a la localització del lloc, mida, disposició general, formes d'accés, mobiliari, etc. Pot ser molt útil, a més del text escrit, fer dibuixos, croquis o mapes dels escenaris concrets d'observació. D'aquesta manera, es pot documentar la localització dels llocs, la disposició d'objectes i persones, els diferents usos dels espais i les persones i circumstàncies implicades, les persistències, les variacions, etc. En alguns casos, pot ser molt important marcar els desplaçaments de les persones o la ubicació concreta de l'investigador quan ha fet una observació determinada.

Exemple: diari de camp de Bogdan

Per exemple, Taylor i Bogdan (1987) recullen en el seu llibre fragments de diari de camp d'una recerca de Bogdan (1972) en escoles estatals per a persones amb discapacitat psíquica. Inclou l'esquema d'una sala, força detallat, encara que especifica que no era la primera vegada que la descrivia i, per tant, havia omès dades que sí que recollia en una descripció anterior:

Figura 1. Exemple d'un diari de camp

Font: Taylor i Bogdan (1987, p. 289).

c) Persones implicades: aquí és important tenir present que:

- No sempre sabrem des del principi el nom de totes les persones que participen en una determinada situació de camp, per la qual cosa cada vegada que es vegi algú nou és necessari fer una descripció detallada d'aquesta persona, que permeti identificar-la *a posteriori*, si és rellevant.
- Ja hem insistit que, sobretot en recerques sobre temes delicats o complexos, però, en general, en tota investigació social, és important mantenir sempre la confidencialitat de les dades. Per aquest motiu, és bona idea no posar els noms reals de les persones en el diari de camp: per molta cura que posem en la seva custòdia, per tal d'evitar les mirades indiscretes, mai no podem assegurar que no el perdrem o que algú el llegirà. Cal, doncs, registrar les dades amb noms falsos, inicials, pseudònims... i la correspondència amb els noms reals s'ha de registrar en un document a part, ben protegit i sempre separat del diari de camp.
- En la mesura del possible, s'ha d'intentar registrar el nombre de persones que estan presents a cada moment (una mica més senzill si són poques, és

clar), les seves característiques generals (pseudònim, edat, sexe...) i relacions amb els altres. Tot això de la manera més precisa possible.

- És necessari fer una descripció detallada de cadascuna de les persones que estan presents (o de les que siguem capaços de recordar), de la manera més neutra i precisa possible, anotant l'edat, el sexe, les característiques físiques (alçada, color d'ulls, tipus de pentinat, trets peculiars...), vestimenta, complements (ulleres, bastó, barrets, etiquetes identificatives...), actitud, etc.

Exemple: diari de camp de Bogdan

En l'exemple esmentat de la recerca de Bogdan (1972), es recullen narracions d'aquest tipus:

«Kelly me saluda con la mano. Sonríe. Viste unos pantalones grises de una tela gruesa que usan todos en esta sala, una camisa blanca de mangas cortas y zapatillas negras de tenis, sin medias. Su pelo tiene el aspecto de haber sido cortado recientemente. En su cabeza resaltan las cicatrices. (CO: El pelo de Kelly, lo mismo que el de los otros residentes, nunca está largo. Aparentemente, entre corte y corte no dejan pasar más que unas pocas semanas. Es presumible que lo hagan para evitar los parásitos, que en esta sala proliferarían rápidamente)» (Taylor i Bogdan, 1987, pp. 290-291).

Exemple: diari de camp de García Jorba

Un altre exemple extret, aquesta vegada, del diari de camp de García Jorba (2000) sobre el seu treball sobre processos de conversió religiosa dut a terme amb testimonis de Jehová a Barcelona, entre 1988 i 1999. Relata la primera trobada amb l'Eulàlia, la que després es convertiria en una de les seves principals informants:

«Eulàlia debe tener unos cuarenta o cuarenta y cinco años. Es una persona de musculatura fuerte –aunque no exageradamente– y, sin ser gorda, goza de caderas generosas. Lleva el pelo recogido en una trenza larga y estirada. Su piel es tirando a morena. Tiene los ojos negros y juntos, que resaltan su nariz puntiaguda. Sus manos son pequeñas. Pertenecen a una persona que ha trabajado manualmente o que ha sufrido los rigores del agua y el frío. Sus dedos son cortos, fuertes, y sus uñas, duras, también son cortas. Su dedo índice tiene una coloración entre amarillo y marrón. Igual es exfumadora. Lleva un vestido azul estampado con flores que le llega por debajo de la rodilla y zapatos marrones cerrados por delante, con una tira que permite ver el talón» (García Jorba, 2000, pp. 95-96).

d) Fets que ocorren, tal com ocorren, de la manera més descriptiva possible, intentant al màxim evitar les avaluacions personals o les interpretacions (o assenyalant-les, específicament, com a tals). S'ha de prestar especial atenció a la recollida de les relacions entre les persones i entre els fenòmens.

Exemple: diari de camp de Bogdan

Un altre exemple extret del treball de Bogdan (1972):

«Cuando llego a la escalera, comienzo a oír voces apagadas provenientes de los pisos altos. El olor que había notado cuando entré en el edificio se hace algo más intenso. (CO: No tanto como otras veces. Quizás esto tenga algo que ver con la refrigeración.) Es un olor raro: tal vez a heces y orina, vapores de comida y desinfectante.

Subo por la escalera, encajonada en una trama de hierro reticulado pintado de amarillo. Las paredes de color verde pastel tienen la pintura manchada y descascarada. Mis pasos resuenan en la escalera. Ahora algunas de las voces se hacen más fuertes., especialmente cuando paso por las puertas que llevan a las salas en los distintos pisos. Varias ventanas

están abiertas sobre la escalera; al pasar provoco que un poco de aire fresco pase a través de ellas.

Cerca del cuarto piso oigo un fuerte grito, que resuena en la escalera» (Taylor i Bogdan, 1987, p. 289).

e) Relats directes i intervencions dels subjectes: s'ha de recollir, de la manera més literal possible i sempre respectant la manera d'expressar-se dels subjectes, l'argot, els girs, expressions... i, també, els gestos, la posició corporal... que puguin resultar rellevants per a la interpretació de la situació.

Exemple: diari de camp de Bogdan

Continuant amb el mateix exemple (Bogdan, 1972):

«Le pregunté a Bill: "¿Dónde estabas antes de venir aquí?". "Antes estaba en un piso de abajo. Era subencargado. Allí el encargado no se preocupaba por nada. Nunca limpiaba el lugar. Decía que si el lugar estaba sucio no tendría visitantes y supongo que es así. Yo era subencargado, y cada vez que el encargado se iba yo limpiaba todo el lugar. Entonces el supervisor me dijo que quería que me hiciera cargo de esto. Este era el lugar más sucio del mundo. Al encargado de aquí no le preocupaba, Él ponía a sus perros guardianes en la puerta y jugaba a las cartas. Yo limpié también ese lugar. No soporto la inmundicia. Y ahora que estoy aquí no me quieren dar lo que necesito para mantener la limpieza".

Le dije: "Estarás desalentado". Bill respondió: "Por cierto que estoy desalentado. No nos quieren dar desinfectante ni nada por el estilo. Al Estado no le importa que yo pueda llevar alguna enfermedad a mi casa y contagiar a mis hijos. Bien, a mí sí que me importa. No les voy a contagiar una hepatitis o algo parecido a mis hijos. Voy a mantener limpio este lugar. Simplemente no soporto la inmundicia".» Taylor i Bogdan, 1987, p. 297).

f) Impressions o reflexions personals de l'investigador sobre l'ocorregut, sobre les emocions que ha suscitat, les dificultats, etc. És important, però, tal com assenyalarem de nou més a baix, que aquestes anotacions es diferenciïn clarament de les descripcions detallades i precises dels esdeveniments. Aquest conjunt d'anotacions, a més de les anteriors, permeten que l'investigador mantingui un control sobre la seva posició en el camp i les seves estratègies durant la recerca. Li permet reflexionar sobre la seva relació amb les persones, la influència que té en la seva conducta, els seus possibles biaixos derivats d'aquestes relacions, etc. García Jorba (2000) ho explica així:

«La utilidad interna es el motivo más frecuente por el que se escribe un diario de campo. Desde aquí se postula la idea de proceder a su realización para disponer de un instrumento de control de la investigación, en especial mediante el control de la subjetividad. El trabajo de campo comporta la inmersión en un modo diferente de relacionarse con las personas y el entorno en que se desenvuelven. Mantener la perspectiva y gestionar estrategias adecuadas para alcanzar los objetivos marcados puede ser complejo en esas condiciones. El diario es un recurso estratégico en tales circunstancias. Opera a modo de giroscopio, garantizando la estabilidad de la nave. Sin esa perspectiva de lo que se está haciendo respecto a lo que se quiere conseguir, el seguimiento o la variación estratégica del rumbo establecido se hace inviable» (García Jorba, 2000, p. 25).

«Las lecturas de los fenómenos observados, su selección, adoptan perfiles diferentes según sea el momento emocional de quien registra, interpreta, y relaciona la información. Reconocer sesgos emocionales permite reflexionar en torno a los motivos que los suscitan. Descubrir inquietudes o euforias abre el acceso a la identificación de los factores que rigen esos estados emocionales. Esa *etnografía interior* tiene una utilidad que traspasa el autoconocimiento: posibilita comprobar cómo operan los valores en el marco de la actividad analítico-descriptiva, y puede ofrecer las condiciones necesarias para una relectura teórica tanto de la investigación como del conjunto de los materiales obtenidos. Esa vertiente reflexiva se complementa con la dimensión interactiva de las relaciones de campo. El contacto regular con los/as informantes es una variante del contacto entre personas. La avidéz de información dista de constituir el único motivo para gestionar esas relaciones. Las situaciones de tensión, ansiedad, tristeza, o euforia, definen los modos de vincularse a los otros, y pueden tener efectos contraproducentes. Su identificación hacia viable su corrección» (García Jorba, 2000, pp. 25-26, les cursives són seves).

g) Interpretacions o anotacions metodològiques: sobre el que ha passat, sobre els passos que cal seguir en la recerca, sobre els dubtes, hipòtesis o preguntes d'investigació que van sorgint, etc. Es tracta, en aquest cas, d'anotacions de caràcter més teòric, però, igual que les anteriors, han d'anar clarament diferenciades de la resta.

«La empleada, que es robusta, lleva un guardapolvo rosa de ayudante de enfermera, tiene zapatos blancos, pelo rubio, uso anteojos y aparenta unos cincuenta años, me ignora cuando entro. (CO: Las mujeres de esta sala no me conocen ni quieren conocerme por alguna razón. Parecen estar contentas de que no vaya a visitar su sala. Me doy cuenta en ese momento de que muchas de las empleadas de la institución visten algún tipo de uniforme –rosa, blanco o azul–, mientras que sólo dos de los empleados varones de "mi" sala, entre los 30 asignados a ella a lo largo del día, usan uniformes blancos. Quizás esto tenga que ver con el modo en que perciben sus empleos, o quizás con diferencias de rol entre los sexos. Trataré de interrogar a algunos de los empleados sobre este punto)» (Taylor i Bogdan, 1987, p. 290).

h) Informació complementària rellevant: s'ha de prendre nota no solament de les sessions llargues d'observació, sinó també d'un altre tipus d'informació:

- Reflexions arran de lectures de bibliografia.
- Contingut de converses telefòniques o electròniques.
- Trobades o converses casuals o informals.
- Resums de reunions de seguiment de la recerca (amb l'equip investigador, si n'hi ha; amb col·legues; amb les entitats finançadores, etc.).
- Notícies.
- Etc.

Quant a **com recollir tota aquesta informació**, és necessari destacar:

a) És important que sigui informació molt detallada, que pari esment a les circumstàncies en les quals tenen lloc els esdeveniments, les consistències, les variacions i els possibles fets amb els quals es relacionen. L'objectiu, es podria dir, seria que si algú llegís el diari (cosa que no ha de passar, tret que siguin col·legues als quals es demana ajuda) pogués, solament amb la informació que es proporciona, fer-se una idea completa del que va passar i el context en el qual va passar.

b) Fer descripcions tan concretes com sigui possible, evitant usar termes avaluatius o subjectius.

Exemples

En lloc d'annotar: «la sala era plena», és millor escriure: «a la sala hi havia unes cinquanta persones».

En lloc d'annotar: «J. és alt i guapo, és millor escriure: «J. fa aproximadament un metre noranta, té el cabell castany fosc, la pell morena i els ulls verds. Avui va vestit amb... (CO: Reconec que, quan J. ha entrat, m'ha semblat molt guapo i que això podria significar un avantatge per a aconseguir que li disculpin els seus errors en la feina)».

En lloc d'annotar: «L. va contestar que no, realment enfadat», és millor escriure: «L. va elevar el to de veu i va contestar: "No", mentre mirava a P. directament als ulls i l'apuntava amb un dit».

En lloc d'annotar: «P. va arribar molt tard i l'orientadora no el va atendre», és millor escriure: «P. tenia cita a les 10:00 però va arribar a les 11:30 i l'orientadora no el va atendre».

c) Diferenciar observacions concretes de l'observador (descripció de fets) d'intervencions dels subjectes. Aquestes últimes han de recollir-se sempre de la manera més literal possible i sempre entre cometes, com es fa amb les citacions bibliogràfiques. Si les intervencions no són literals, ha d'annotar-se clarament que es tracta d'un resum o que parafrasegen l'observador.

Exemple

Afirmacions literals: La María va dir: «Haig d'anar a renovar la baixa... Hi aniré avui... A veure... el nou, el meu metge nou, és bastant dur. Hauré de barallar-me! Vaja, que sembla que me la pagui ell de la seva butxaca!».

Parafrasejar-ho: «La María va dir que hauria de barallar-se amb el seu metge per a renovar la seva baixa perquè era estricte en aquest tema. Va comentar que ni que la hi pagués ell».

Exemple: diari de camp de García Jorba

Un exemple real, del diari de camp de García Jorba (2000):

«Andrea interviene, y comenta que su actual trabajo en una empresa de plásticos le fue proporcionado por un hermano de la congregación en la que está el padre de Paola. Es posible que encuentre algo más acorde a sus intereses, porque al parecer pronto habrá una vacante de administrativo en unas oficinas. La información proviene de Vicente, un testigo de su congregación (mi congregación) que trabaja en una empresa de artes gráficas.

– Mira, yo mismo he ayudado a colocar a algún hermano donde trabajo, en el mercado
–comenta Ricard sonriente.

– ¿Y no teméis que pueda haber gente que venga a vosotros por interés, sabiendo que echáis una mano a quien lo necesita? (...)» (García Jorba, 2000, p. 177).

d) Diferenciar clarament les interpretacions o reflexions de l'observador. Per a això, es poden utilitzar diferents notacions: els comentaris poden anar precedits de les sigles CO («comentari de l'observador»), de les inicials de l'investigador, registrar-se en un color diferent, entre parèntesis...

Continuant amb l'exemple anterior:

- La Maria va dir que hauria de barallar-se amb el seu metge per renovar la seva baixa perquè era estricte en aquest tema. Va comentar que ni que la hi pagués ell.
- (CO: Haig d'esbrinar qui és el metge i si és de la mútua o del centre de salut. També, els criteris que s'utilitzen en aquests casos.)

Altres exemples:

- (CO: Potser és perquè estic cansada, però avui m'ha costat molt no mostrar irritació davant dels comentaris despectius de X sobre M).
- (CO: Crec que recordo que en els materials de l'assignatura de Mètodes i tècniques qualitatives d'investigació sortien exemples de notació en el diari de camp. Haig de rescatar-los del calaix atrotinat on els he col·locat i consultar-los.)

Exemple: diari de camp de García Jorba

Vegem aquest exemple, extret del llibre de García Jorba, en el qual recull un fragment d'un diari de camp escrit per Torrent (1997) sobre el seu treball de camp amb la policia local:

«Ayer me tomé un día de descanso. Hoy, viernes, patrullo en el turno de mañana con una agente alta y de constitución fuerte. Me levanto alrededor de las 5, y a las 6:15 de la mañana estoy ya dispuesto a tomar el servicio. No obstante, como el sargento Villalonga no está. Tengo que esperarle en la emisora. Llega a las 10. Cuando me v, me sugiere visitar el mercado de Maladell y patrullar con una agente que según él 'es flexible, pero buena conocedora de su trabajo'. Me parece bien su propuesta; así es que me acompaña él mismo en el coche. Durante el trayecto saco el tema de los coches nuevos, pues quiero contrastar opiniones. Al sargento le parece que son vehículos demasiado grandes para ciudad, caros de mantenimiento y de alto consumo –11 litros por cada 100 kilómetros. A continuación, añade: 'Ya puedes imaginar el coste que eso representa al año para una flota de 20'. Pienso que su opinión es la de una personal implicada en la organización, lo que coincide con su aspecto recto y disciplinado» (García Jorba, 2000, p. 36).

e) També és necessari anotar el que no s'ha entès bé, expressions incompletes, noms que en un primer moment resulten incomprensibles, etc., tractant de detallar al màxim la situació en la qual s'ha recollit la informació.

Exemple

Per exemple: H., la treballadora social, ha dit d'O. que és un 2. (CO: No n'estic segura, però m'ha semblat entendre que es tracta d'un sistema de classificació que els educadors utilitzen per a avaluar l'actitud dels joves interns. Haig d'esbrinar si es tracta d'una classificació oficial o només la utilitzen aquí, els criteris als quals respon i les implicacions que té.)

Pel que fa a la presentació del text en el diari de camp, és necessari:

- Construir paràgrafs petits, amb homogeneïtat temàtica, utilitzant el punt i a part com a manera de separar temes i subtemes.

- Deixar espai entre els paràgrafs, per a anotacions, per a completar l'escrit i per a facilitar la identificació dels temes per a la seva codificació.
- Deixar marges amplis, que permetin fer anotacions i, més encara, començar la codificació posterior de les dades.

És necessari, també, prendre una sèrie de precaucions, algunes ja apuntades en els paràgrafs anteriors:

- No registrar literalment el nom de les persones ni els llocs concrets, per a garantir la confidencialitat de les dades.
- Guardar bé els diaris de camp per a evitar que hi tinguin accés persones alienes a la recerca.
- Guardar-los bé, també, per a evitar perdre'ls. En aquest sentit, sol ser molt aconsellable fer fotocòpies o còpies de seguretat.
- Mantenir-los en un ambient adequat per a evitar que es deteriorin, protegits de la calor i el fred excessius, de la humitat...

Tot això, com es pot intuir fàcilment, és més senzill de dir (d'escriure, en el nostre cas) que de fer. Fer el diari de camp d'una investigació és una tasca laboriosa, lenta i sovint pesada, per la qual cosa convé mostrar ara una sèrie de regles o trucs que poden ajudar l'observador a alleugerir la feina i a no oblidar informació i registrar-la de manera fiable:

- En primer lloc, només es pot recomanar disciplina, esforç i treball. Les anotacions en el diari han de fer-se com més immediatament millor després de les observacions de camp per tal d'evitar que s'oblidin dades i que la memòria, en reconstruir-les, les falsegi involuntàriament. En cas que això no sigui possible, quan es faci, s'ha de consignar clarament en el diari de camp que la redacció s'ha fet *a posteriori*. A més, és necessari assegurar-se a escriure assumint que portarà temps i esforç. Encara que l'estil de cada investigador i també les característiques del que s'anota fan que la xifra pugui ser variable, la majoria dels autors estan d'acord que a una hora d'observació participant poden arribar a correspondre-li entre quatre i sis hores d'escriptura (Taylor i Bogdan, 1987). Intentar resumir el que ha passat per a acabar abans només serveix per a empitjorar la qualitat del diari i posar en risc la fiabilitat de les dades.
- Tractar de fer un exercici memorístic ordenat, que permeti anar recordant els fets en la seqüència en la qual van ocórrer. Descriure-ho, a més, d'aquesta manera. Dit de manera col·loquial: es tracta de pensar què va ocórrer primer i, en aquest moment, centrar-se en aquest fet o observació, i mirar de recordar-ne i descriure'n tots els detalls possibles. Només quan això s'hagi assolit, passar a què va ocórrer després. Aquesta pauta porta

sovint a una conclusió sorprenent: sessions d'observació en les quals ens fa l'efecte que no ha passat gran cosa acaben essent molt més riques quan es fa un exercici memorístic detallat i analític.

- Sol ser útil tancar els ulls i tractar de visualitzar l'escenari, les persones que hi havia presents, les coses que van dir o que van esdevenir-se. L'entrenament i l'experiència de l'observador solen facilitar la tasca.
- No descartar res per poc important: el que en un moment determinat sembla poc rellevant, des del punt de vista de la recerca, pot arribar a ser-ho, i molt, més endavant. És molt habitual, quan l'investigador creu que ha descobert dades importants, tornar a rellegir el diari en recordar com aquesta mateixa dada havia sorgit abans. Se sol dir que el que no està escrit, no va passar (Taylor i Bogdan, 1987, p. 75), d'aquí la importància que el registre sigui complet i sistemàtic.
- En el camp, és bona idea intentar retenir noms de persones, conceptes clau, paraules o preguntes que, després, s'associaran a la situació i ajudaran a recordar-la amb més precisió.
- En escenaris molt complexos, en els quals passen moltes coses o hi ha moltes persones amb conductes diferents, sol ser útil anar de menys a més, és a dir, centrar el record en un esdeveniment, un detall o una persona i, a partir d'aquí, i gradualment, anar ampliant el focus per a reconstruir l'escenari complet.
- Només si és imprescindible, i sempre en un moment en privat (no a la vista dels subjectes), es pot anotar en un paper, una llibreta petita o el telèfon mòbil (qualsevol instrument que passi desapercebut, en realitat) un nom, un nombre, una dada molt concreta. Sempre és aconsellable fer-ho en privat per tal d'evitar que les persones observades se sentin incòmodes o intimidades. I, en aquest sentit, sempre és fonamental assegurar-se que sigui així: ser descobert anotant alguna cosa d'amagatots sol tenir conseqüències pitjors que reconèixer explícitament que no serem capaços de recordar un nom o una dada i que necessitem anotar-ho.
- Es recomana abandonar l'escenari d'observació o, si no és possible o adequat en aquest moment, deixar de prestar atenció, en el moment en què s'arribi a la conclusió que la capacitat d'atenció ja està saturada o que ja no es podrà recordar res més.
- No obstant les exigències de detall, és evident que a mesura que s'avança en el treball de camp, certes descripcions (com els escenaris més comuns, les persones habituals, etc.) són més breus i senzilles que al principi.

Del que es tracta, en definitiva, és, com dèiem abans, que el diari esdevingui un reflex fidel de la situació viscuda en el camp. No es tracta, però, d'una simple descripció, a l'estil d'un diari personal o de viatge, sinó que constitueix un instrument de primer ordre per a la recerca. García Jorba (2000) ho explica de la següent manera:

«Escribir un diario forma parte de una actividad mayor, que lo engloba y le confiere sentido. El sociólogo/a y el antropólogo/a también escribe el diario como parte de *algo más*. En este caso, como estrategia en el proceso de adquisición de conocimiento acerca de una cultura (objetivo descriptivo), y/o en la búsqueda de una explicación a un problema formulado teóricamente con anterioridad (objetivo explicativo). La diferencia entre los contenidos de los relatos de viaje y los diarios de campo de sociólogos/as y antropólogos/as suele residir en el objetivo específico que los anima, en el tipo de información recogida, y en el carácter sistemático y la profundidad teórica con que se toman y vinculan sus observaciones» (García Jorba, 2000, pp. 12-13, les cursives són seves).

Quant a l'estil de redacció, cada investigador té el seu, encara que el recomanable és que sigui senzill, correcte, detallat. Per exemple:

«Al entrar en una calle vimos una moto grande que iba circulando muy despacio. Al cano le sorprendió que una moto de esa cilindrada llevase esa velocidad; por eso le ordenó al agente: 'Para; aquí hay algo raro! Esa moto va demasiado despacio'. El cabo hizo parar al motorista y le pidió la documentación. El joven le explicó que venía de hacer deporte con sus amigos –los señaló, pues estaban cerca– y que éstos le habían tenido que ayudar a arrancar la moto; y que ésa era la causa de que fuese tan despacio. Al mirar al grupo, que estaba en la acera, vimos que en el suelo tenían sus bolsas de deporte. Le devolvió la documentación y seguimos. Entonces el cabo comentó: 'Ésta es una de esas veces en que ves que algo no encaja. Algo es anormal: una moto grande circulando con una velocidad insólita. Es como cuando vers que ponen los brazos para indicar los giros a derecha o izquierda, o como cuando se comportan demasiado bien.' Dijo que es precisamente ese comportamiento anormal lo que dispara las sospechas en el guardia y le hace actuar. Le pregunté si los *chorizos* y los *quinquis* consiguen controlar su comportamiento para evitar sospechas, y él contestó: 'No, ni siquiera lo consiguen los más experimentados. Cuando alguien tiene algo que esconder se mueve con nerviosismo o de un modo extraño. Su propio comportamiento te dice que algo no anda bien.' Por eso una de las técnicas policiales básicas en conversar con el sospechoso de cualquier tema» (Guasch, 2002, pp. 53-54, les cursives són seves) [De Diego Torrent, tesi. Extret de Guasch, 2002. Tesi sobre treball de la policia en una ciutat de l'àrea metropolitana de Barcelona.]

«Acudimos a un *parking* a requerimiento del vigilante. Uno de sus perros había detectado a un individuo. Cuando llegamos acababa de llegar otra patrulla. No obstante, bajamos con las luces del puente encendidas. El individuo estaba sentado en el coche –uno de ésos adornados con alerones y llantas anchas–, y a su lado tenía una navaja. El cabo se acercó y le preguntó si tenía algún problema y si se había dado un *pico*. Contestó que lo que se inyectaba era insulina, aunque no supo precisar para qué la necesitaba. Tal vez el nerviosismo le hizo hablar. Dijo que era un pescatero, que ni causaba problemas ni los quería, y que estaba allí porque aquella noche tras discutir con su mujer había decidido coger el coche y tirarse a la calle. La lluvia le había hecho bajar al *parking* y permanecer allí. Entonces le pidió el cabo para qué tenía la navaja. Él le contestó que era un recuerdo de familia y que la llevaba siempre encima por si tenía que cortar alguna cosa. Convinieron en hacer un acta de aprehensión alegando no estar en condiciones de llevar un arma y le quitaron la navaja. Le comunicaron que si quería podía pasar a recogerla por la Comisaría al día siguiente. El cabo pensó que en ese estado podía dañar a cualquiera, a su mujer o a él mismo. La cosa acabó así: le tomaron los datos y punto. 'No se podía hacer nada más', dijo el cabo. Se le veía algo *colgado*. El guardia nos confirmó que se trataba de un *yonki* de su barrio. Además, aseguraba el agente que su tez blanca y aspecto escuálido lo delataban, 'lo único es que éste tiene dinerillo y está algo más cuidado. Se lo puede pagar» (Guasch, 2002, p. 54, les cursives són seves) [De Diego Torrent, tesi. Extret de Guasch, 2002. Tesi sobre treball de la policia en una ciutat de l'àrea metropolitana de Barcelona.]

Quant al suport, tampoc no és intranscendent. Des de l'antropologia, es continua recomanant utilitzar llibretes de fulls blancs, en què les pàgines no puguin arrencar-se ni se n'hi puguin afegir per a evitar la temptació de fer modificacions en l'anotat *a posteriori* i, també, per a evitar que els fulls es perdin. La

llibreta haurà de ser, a més, no gaire gran, lleugera i sòlida i, en el cas (habitual) de necessitar-ne més d'una, caldrà numerar-les. Actualment, però, molts investigadors han deixat de banda les clàssiques llibretes de camp a favor de l'ordinador, decisió que té avantatges i inconvenients: entre els avantatges, la possibilitat d'imprimir els diaris en diferents formats i utilitzar els processadors de text per a la fase d'anàlisi, de fer anotacions en diferents suports electrònics que després poden unir-se (ordinador, tauleta, telèfon...), fer còpies de seguretat, etc.; entre els inconvenients: els riscos de manipulació i de pèrdua, la dificultat per a incloure dibuixos, fotografies, etc.

Finalment, és molt important assenyalar, com solen dir els antropòlegs, que el diari de camp no és una mera recollida de dades asèptiques, sinó un instrument viu. És un document valuós sobre el qual l'investigador tornarà una vegada i una altra, durant l'observació, en tot el procés d'anàlisi de dades i fins i tot anys després d'acabada la recerca. En paraules de García Jorba (2000):

«Un *diario de campo* es una herramienta de investigación. Mediante ella, el investigador/a puede tener acceso al control de la actividad inquisitiva. Su recurso permite controlar el *tempo* de la investigación, la subjetividad del propio investigador/a en el transcurso de las pesquisas, e incluso el proceso mismo de búsqueda y hallazgo de resultados –su lógica interna. Un *diario de campo* también es un documento. Representa el testimonio de cómo se investiga, de qué manera se hace, y cuáles son los modos mediante los que se afrontan los problemas y vicisitudes que se presentan a lo largo del proceso de construcción de conocimiento. Un diario de campo es, además, un tipo particular de texto (Geertz, 1989; Pratt, 1991; Sanjek, 1990). Puede publicarse o mantenerse inédito, pero constituye un producto escrito. Es un escrito ambiguo en su constitución. A diferencia de una monografía, o de una novela, el autor/a desconoce cuál será la trama argumental, y aun son mayores sus incógnitas respecto al desenlace. El diario de campo se construye día a día. Al final, el resultado es un conjunto articulado de entradas que evidencian iras y venires, intuiciones y contradicciones, entusiasmos y desánimos. Es un producto concluido, pero cuya forma final no obedece a un diseño preestablecido. Elaborar diarios de campo es activar un método eficaz para controlar las relaciones que se establecen entre quien investiga, aquellas personas y/o fenómenos que son investigados, y la investigación misma» (García Jorba, 2000, p. 11, les cursives són seves).

2) Notes de camp

Se sol diferenciar entre el diari de camp, document detallat i complet, de les notes de camp, que s'entenen com a anotacions breus, preses de la manera més immediata possible, però amb una redacció concisa i ràpida.

Aquestes notes estan destinades a anotar esdeveniments, dates, noms, idees, etc. que l'investigador considera importants i té por d'oblidar, tot esperant disposar del temps necessari per a fer una anotació detallada en el diari de camp.

Respecte a les notes de camp, és important:

- Conservar-les i incorporar-les al conjunt del material de la recerca.
- Datar-les i vincular-les clarament a dies concrets d'observació i a moments concrets.

- Prendre-les només quan la situació ho permet i, preferentment, en privat per tal d'evitar que aquesta acció alteri el comportament de les persones en fer-les sentir-se observades.

Com dèiem, és molt preferible que aquestes anotacions es facin en privat. L'investigador, per exemple, es pot retirar a un lloc on pugui estar segur que no el veuran, com ara el bany, i fer aquestes anotacions en un paper (o similar, com un tovalló, un bitllet de metro...) que porti a la butxaca, una llibreta petita que tingui a la motxilla o, millor encara, al telèfon mòbil.

Si ens descobreixen, sinceritat. «Disculpa, necessitava anotar-ho i no volia que et sentissis incòmode».

De vegades, si no és possible o adequat retirar-se del camp per a anotar, serà necessari renunciar a fer-ho. Encara que, en algunes situacions, si la importància de la dada ho justifica, es poden emprar altres estratègies, per exemple: «Doncs això que m'has dit és molt important per a mi, ho vaig a anotar», «anotaré aquest nom per a no oblidar-lo», etc.

3) Enregistraments en àudio o vídeo, fotografies, etc.

Hi ha, entre els diferents autors, postures no coincidents sobre la possibilitat d'escriure notes de camp, fer fotografies o vídeos, durant el curs de les sessions d'observació participant. Per a alguns, són instruments valuosos que afegiran qualitat i detall a l'observació i que es poden utilitzar, a més, fins i tot com a productes finals de la recerca (en forma de documental, exposició fotogràfica, etc.); n'hi ha altres, que tot i reconèixer-ne el valor, destaquen que distreuen l'atenció de l'observador, converteixen en artificial la situació i distorsionen les relacions.

El que sí que convé destacar és que:

- No s'ha de plantejar utilitzar aquests suports fins que les relacions de camp siguin prou sòlides i, també, fins que els coneixements adquirits permetin fer una bona selecció del que es registrarà.
- S'ha de tenir sempre el permís explícit de les persones implicades, que, a més, han d'haver estat avisades amb anterioritat.
- S'ha de fer sempre de manera visible, explícita, per a evitar susceptibilitats.
- S'ha de fer de manera que distorsioni com menys millor el curs natural dels esdeveniments i les conductes de les persones.
- És important, després, en el procés de la publicació dels resultats, gestionar adequadament l'ús d'aquest material audiovisual per a preservar la confidencialitat de tots els implicats.

Bibliografia

- Boas, F. (1964). *Cuestiones fundamentales de Antropología Cultural*. Buenos Aires: Solar-Hachette.
- Bogdan, R. (1972). *Participant observation in organization settings*. Siracusa, Nova York: Syracuse University Division of Special Education and Rehabilitation.
- García Jorba, J. M. (2000). *Diarios de campo*. Madrid: CIS (Cuadernos Metodológicos, 31).
- Geertz, C. (1987). *La interpretación de las culturas*. Mèxic: Gedisa.
- Geertz, C. (1989). *El antropólogo como autor*. Barcelona: Paidós.
- Goffman, E. (1981a). *Internados*. Buenos Aires: Amorrortu.
- Goffman, E. (1981b). *La presentación de la persona en la vida cotidiana*. Buenos Aires: Amorrortu.
- Guasch, O. (2002). *Observación participante*. Madrid: CIS (Cuadernos Metodológicos, 20).
- Jociles, M. I. (1999). Las técnicas de investigación en antropología. Mirada antropológica y proceso etnográfico. *Gazeta de Antropología*, 15, 1-26.
- Jorgensen, D. (1989). *Participant observation: a methodology for human studies*. Londres: Sage (Applied Social Research Methods Series, 15).
- Julien, F. (1988). El mayor rodeo: la sinología como disciplina occidental. A Todorov, T. et al., *Cruce de culturas y mestizaje cultural* (p. 118). Madrid-Gijón: Júcar.
- Junker, B. H. (1972). *Introducción a las ciencias sociales. El trabajo de campo*. Buenos Aires: Marymar. [Original: Junker, B. H. (1969). *Field work. An introduction to the social sciences*. Chicago: The University of Chicago Press.]
- Lewis, O. (1973 [1961]). *Los hijos de Sánchez. Autobiografía de una familia mexicana*. Mèxic: Joaquín Mortiz.
- Lewis, O. (1985 [1959]). *Antropología de la pobreza. Cinco familias*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- Malinowski, B. (2001 [1922]). *Los argonautas del Pacífico occidental. Comercio y aventura entre los indígenas de la Nueva Guinea melanesia*. Barcelona: Península. [Original en anglès: Malinowski, B. (1922). *Argonauts of Western Pacific*. Londres: Routledge and Kegan Paul. Hi ha diverses edicions en castellà amb el títol: *Los argonautas del Pacífico Occidental*.]
- Mallart, Ll. (1992). *Sóc fill dels evuzok*. Barcelona: La Campana.
- Mead, M. (1975). *Cartas de una antropóloga*. Barcelona: Bruguera.
- Nadel, F. (1974 [1951]). *Fundamentos de antropología social*. Madrid: Fondo de Cultura Económica.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods*. Thousand Oaks, California: Sage.
- Prat, J. (1997). *El estigma del extraño: un ensayo antropológico sobre sectas religiosas*. Barcelona: Ariel.
- Pratt, M. L. (1991). Trabajo de campo en lugares comunes. A Clifford, J. y Marcus, G. E. (Eds.), *Retóricas de la Antropología* (pp. 61-90). Gijón: Júcar.
- Pujadas, J. J. (2004). *Etnografía*. Barcelona: UOC.
- Sanjek, R. (Ed.). (1990). *Fieldnotes: the making of Anthropology*. Ithaca: Cornell University Press.
- San Román, T. (2009). Sobre la investigación etnográfica. *Revista de Antropología Social*, 18, 235-260.
- Spradley, J. P. (1980). *Participant observation*. Nova York: Holt, Rinehart & Winston.
- Taylor, S. J. i Bogdan, R. (1987). *Introducción a los métodos cualitativos de investigación*. Barcelona: Paidós. [L'original, en anglès, es de l'any 1975 y els autors figuren amb l'ordre invers:]

Bogdan, R. i Taylor, S. J. (1975). *Introduction to qualitative research methods: a phenomenological approach to the social sciences*. Nova York: John Wiley.]

Valles, M. S. (1997). *Técnicas cualitativas de investigación social. Reflexión metodológica y práctica profesional*. Madrid: Síntesis.

Valles, M. S. (2002). *Entrevistas cualitativas*. Madrid: CIS (Cuadernos Metodológicos, 32).

Verd, J. M. y Lozares, C. (2016). *Introducción a la investigación cualitativa*. Madrid: Síntesis.

Whyte, W. F. (2015 [1943]). *La sociedad de la esquina*. Madrid: CIS. [Título original: Whyte, W. F. (1943). *Street corner society*. Chicago: Chicago University Press.]

Wilcox, K. (1993 [1982]). La etnografía como una metodología y su aplicación al estudio de la escuela: una revisión. A Velasco, H. et al. *Lecturas de antropología para educadores. El ámbito de la antropología de la educación y de la etnografía escolar* (pp. 95-126). Madrid: Trotta.